مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

بىرىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۈرۈمچى 1981

eKitap teyyarlighuchi: Ilham Nizam
2007

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار:

(ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا، دامولla ئابدۇلھەمىت يۈسۈفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇر ھاجى، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ.

eKitap teyyarlighuchi: Ilham Nizam
2007

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخى جەريانىدا، كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە، تۈرلۈك - تۈمەن ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى؛ جۈملىدىن ئىلىم - پەن، ھۈنەر-سەنئەت ساھەسىدە ياراتقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىدى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجاتچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگا - رەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تارىختا ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنداق ئۆچمەس تۆھپىلەردىن بىرى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى».

بۇ ئەسەر 10 — 12- ئەسىرلەردە ئۆتكەن قاراخانىلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادى ۋە يۈكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1

11 - ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا دۇنخۇاڭ-دىن كۇچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۇرپان)نى پايتەخت قىلغان

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىدىقۇت خانلىقى؛ كۇچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) نىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان قاراخانىلار خانلىقى مەۋجۇت ئىدى[1].

ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى قارا بالغاسۇننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىقى 839-يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن خانلىقلار ئىدى.

ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاساسىنى 8-ئەسىر ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر خانزادىلىرىدىن يۇرۇن تېكىن قۇرغان ئىدى[2]. بۇ خانلىق «قوچۇ» نى مەركەز قىلغانلىقى ۋە بۇ يەردە خېلى بۇرۇندىلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى[3]. ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە جەنۇبىي تۈرك ۋە شىمالىي تۈرك، چوڭ جۇگيۇن ۋە كىچىك جۇگيۇن، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، دومانقۇت، يۇرۇن دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى[4]. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بەشبالىق، قوچۇ دىگەن مەركىزىي شەھەرلىرىدىن باشقا، چانبالىق، يىاگى بالىق، سۇلمى، ئۆمۈرغول (قۇمۇل) قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىمۇ بار ئىدى.

840-يىلدا ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىلىرىدىن

---

① «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6-دەپتەر، جۇڭخۇا خەرىتىشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ نەشرى. 1974-يىل، بېيجىڭ.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 122-جىلد، «بارچۇق ئارتتېكىن تەزكىرىسى».

③ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490-جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى».

④ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490-جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى. ۋاڭ يەندېنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى».

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولغان ياغمىلار ۋە قارلۇقلار ئىدى، يەتتە سۇ ۋە چۇ رايونلىرىدا، يەنى ئىلگىركى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدە، بالاساغۇننى مەركەز قىلغان بىر ھاكىمىيەت قۇردى. كېيىنچە بۇ ھاكىمىيەتكە قەشقەر رايونىمۇ تەۋە بولدى. 893 - يىلدىن باشلاپ، خاقان ئوغۇلچاق قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا چوڭ بىر ھاكىمىيەت شەكىللەندى. بۇ ھاكىمىيەت «ئۇلۇغ»، «كەڭ» ۋە «كۈن پېتىش ياق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» نامى بىلەن «قاراخانىلار» دەپ ئاتالدى. بۇ ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچىلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «كۆك ئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغان.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تەركىبىدە كۆك ئارت ئۇيغۇرلىرى (شۇ جۈملىدىن ياغمىلار ۋە قارلۇقلار)دىن باشقا، يەنە قارلۇقلاردىن ئايرىلىپ چىققان چىگىل ياكى چىگىللەر، ئاندىن باسمىل، توخسى، چارۇق، چۈمۈل، تۈرگەش، قىرغىز قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى. خانلىقنىڭ تەۋەسىدە سوغداقلار، كەنجەكلەر ۋە شۇنىڭدەك ئىران تىلىنىڭ تۈرلۈك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ ياشايتتى.

قاراخانىلار تۇتقان كەڭ زېمىن مەمۇرىي جەھەتتىن 3 چوڭ قىسىمغا بۆلۈنەتتى: بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم. بۇ مەمۇرىي بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر — ئىقتىسات ۋە مەدە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نىيەت مەركەزلىرى راۋاجلاندى. شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي تەرەپلىرىدە قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، بارسغان؛ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە تالاس، ئوترار، مەرغىنان، سەمەرقەنت، تېرمىز ۋە باشقىلار.

«قەشقەر "ئوردۇكەنت" دېيىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان.»① قەشقەر — ناھايىتى قەدىمقى شەھەر. ئۇ غەربىي خەن زامانىسىدىلا «سۇلى دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 581 — 618) شەھەرنىڭ سېپىلى 5 چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى.② قاراخانىلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىلارنىڭ سىياسى مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى، تۈركى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى.

بالاساغۇن قاراخانىلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيونلاردىن مەقدىسى بالاساغۇن ھەققىدە: «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە: «ئوردۇ — بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ "قۇز ئوردۇ" دېيىلىدۇ.»③

---

① مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 173 - بەت.

② «سۈي سۇلالىسى تارىخى»نىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىلىرى».

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 74 - بەت. بۇ يەردىكى «قۇز ئوردۇ» دېگەن سۆز «تەسكەي ئوردا» دېگەن بولىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن قاراخانىلار قەدىمقى يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىنى تەمىن قىلدى. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۈگۈننى ئىگىلىگەن ئىدى. قەدىمقى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرگە كېلەتتى-دە، كۆك ئارت ئارقىلىق پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن ئىراندىن ئۆتۈپ، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى با-لاساغۇن ۋە بارسغاننى تۈگۈن قىلغان ئىدى. بۇ يوللار شەرقتە قىتان (لياۋ) پايتەختى شياڭجىڭفۇچە، شىمالىي سۇڭ پايتەختى بىيەنجىڭ (كەيفېڭ) غىچە باراتتى. دەسلەپتە يىپەك سودىسى بىلەن نام قازانغان بۇ قاتناش يولى ئارقىلىق قىتان خانلىقى، ئىدى-قۇت خانلىقى ۋە قاراخانىلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەپ ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالا-قىلىرىنى ناھايىتى قويۇقلاشقان ئىدى. شەرق بىلەن بولغان سو-دىدا دورا-دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قورال-ياراقلاردىن باشقا، ئىنچىكە-سۈپەتە يۇڭ توقۇلمىلار، كەندىر ۋە پاختا توقۇلمىلار، كۆن-بۇلغار، موي-تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك يىلقا تىجارىتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقان ئىدى[1]. غەربنىڭ تاۋار ماللىرىنى يوتكەشتە ئاساسىي رول ئوينىغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتان يەرلىرىدە ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قەدىمى يەتمىگەن جايلار يوق دېيەرلىك ئىدى؛ شۇنداقلا باغدات، دەمەشق ۋە كونستانتىنوپوللارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۈچۈن ئەڭ تونۇشلۇق شەھەرلەردىن ئىدى.

---

① «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21-جىلدكە قارالسۇن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قاراخانىلار 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. ئىسلام دىنى قەشقەر تەرەپتىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۇ- چادىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىغىمۇ يەتتى. ئەمما ئىدىقۇت ھاكىمىيىتى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمىي دىن سۈپىتىدە كەڭ تارقىلىشىغا يول قويمىدى. ئىدىقۇت ھوكۇمرانلىقى- دىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى ئىدى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بىردەر ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ يېزىق قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىلارنىڭ 1067 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توققۇز ئۇيغۇر (توققۇزغۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى. كۇچانىڭ شەرقىدە —— ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىم ئەھلى قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇچىدىن يەلمەيە ئەسەرلىرى، ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەر- جىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۇچانىڭ غەربىدە قاراخانىلار ئۇيغۇرلىرى- نىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسى ئەرەب خەلىپىلىكىدە تۇرلۇك مىللەت ئالىملىرى توپلانغان دۇنيا ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى، بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەڭ بولدى؛ ئىسلام قانۇننى شەرھلەش، يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغان ئىدى.

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.

لېكىن ئۇمەۋى ۋە ئابباسى خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىندا، بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالە ئەرەپلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەپ - ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا، ئەرەپ تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىشكە مەجبۇر ئىدى. ئەرەپ يېزىقى ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلىناتتى. دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەپ تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. خەلىپىلىكنىڭ مەركەزلىرىدە، ئەرەپ تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلىم - پەن تىلى قىلىنغان ئىدى. شۇڭا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ تىلىدا يازدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراساندا، دەسلەپ تارىخىي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە پارس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا جۇغراپىيەۋى ئەسەر يازغان ئىستەخرى بۇخارادا سوغد تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى» مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» سامانىلار دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەپ ئىلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل خۇراساندىن ئىرانىنىڭ باشقا جاي-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لىرىغىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئىراندا تۈركى قەبىلىلەر تەشكىل قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغان ئىدى.

ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندە، كېيىنكى خەلىپىلەر جەڭگىۋار مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئۆز سەلتە- نەتلىرىنى ساقلاپ، ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغ- داپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەرۋىلىكلەردىن (تۈركى خەلقلەردىن) ئۆزىگە قوشۇن تەشكىل قىلدى[1]. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز تۈركمەنلىرى ئىراق ۋە شام تەرەپلەرگە، كىچىك ئاسىياغا تۈركۈملەپ كۆچتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەرەپ - ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز تۈركمەنلىرى قۇرغان سالجۇقىلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى، بارا - بارا ئەرەپ خەلىپىلىكىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى ۋە ئەمىر- سەركەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى شۇلارغا ئۆتتى. خەلىپە بولسا، دىنىي جەھەتتىكى داھىيلىق ئورنىنىلا ساقلاپ قالدى.

ئىمپېرىيىنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالجۇقىلار ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىلار ئارقىلىق بولاتتى. بولۇپمۇ ئىمپېرىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھر خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركى خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەھ-

---

① خۇددى شۇ مەزمۇندىكى پاكىت «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 221 - جىلد، 2 - كىتاب، 146 - «تەزكىرە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىمۇ بايان قىلىنغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سۇلالىلىرى بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ، ئاساسەن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن ئىدى. بۇ ھال مۇتەناسىپ رەۋىشتە، سىياسىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىدە ۋە شەرقىدە كۆندىن-كۈنگە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىۋاتقان ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا، قەدىمقى تۈركىي خەلق-لەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ قايتىدىن باش كۆتەرگەن ئىدى.

غەربىي ئاسىيادا، سالجۇقلاردىن ئالپ ئارسلاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكشاھنىڭمۇ باش ۋەزىرى بولغان نىزامۇلمۈلۈك ئالىملارنى ۋە ئەدىبلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ۋە ھۈنەر-ۋەن-ئۇستىكارلار توپلانغان ئىدى. سالجۇقلار خانلىقىنىڭ ئە-مەلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى تەركەن خاتۇن (قاراخانىلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مەلىك-شاھنىڭ ئايىلى) مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۈرك يۇرتلىرىدىن باغداتقا نۇرغۇن ئۇيغۇر - قارلۇق زىيالىلىرى بارغان ئىدى. بۇلار نىزامۇلمۈلۈك باغدات ۋە ئىسپە-ھانلاردا تەشكىل قىلغان مەدرىسە-كۈتۈپخانىلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى. باغداتتا نىزامۇلمۈلۈك «نىزامىيە مەدرىسىسى» نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەردە يۈسۈپ قادىرخان زامانىسىدىلا «ساجىيە مەد-رىسىسى» تەسىس قىلىنغان[1] ۋە يۇقىرى بىلىم مەركىزى بو-

① قەشقەردە ھازىرمۇ «ساج مەدرىسىسى» دىگەن جاي بار. مىلادى 1300 - يىلى پۈتۈلگەن «سۇراھ» دىگەن كىتاپ-نىڭ ئاپتورى جامال قارشى نۇرغۇن ئىزدىنىپ يۈرۈپ، جەۋھەرىنىڭ «سىھاھ» دىگەن مەشھۇر كىتاۋىنى قەشقەردىكى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لۇپ قالغان ئىدى. بۇ يەردىن نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىپلەر تەربىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن «الشيخ الامام الزاهد» دەپ ئاتىغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپتەك ئالىملار شۇ مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان؛ شۇنداق قىلىپ، قاراخانىلار قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەپ-ئىسلام ئىمپېرىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. 11 - ئەسىر شارائىتىدا، گەرچە سالجۇقىلار ئەرەپ خەلىپىلىكىدە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلارنىڭ تۈزۈمى سامانىلار ۋە سالجۇقىلارنىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «... قاراخانىلار، دەرۋەقە، سالجۇقىلاردىن ئىلغار ئىدى، چۈنكى تۈركىستاندا، ھېچبولمىغاندا، ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغان ئىدى.»[1] نەتىجىدە قاراخانىلار جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تۈركى خەلقلەرنىڭ ئومۇمى تىل - ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئۈلگە بولۇش رولىنى ئوينىدى.

ئەشۇنداق سىياسى ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنى مۇھىت ئەرەپ ھۆكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسەت، مەدەنىيەت ئەرباپلىرىنىمۇ، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركى تىلنى ئۈگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى. «ئۇز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركى تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»؛ «تۈركى تىل ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن

«ساجىيە مەدرىسىسى»نىڭ كىتاپلار خەزىنىسىدىن تاپقانلىغىنى ئۇز كىتاۋىدا تەيت قىلغان.

① بارتولد: «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان».

ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەك چىپىپ كېتەۋاتاتتى»[1].

ئەنە شۇنداق شارائىتنىڭ تەقەززاسى بىلەن، «دىۋانۇ لۇغا-
تىت تۈرك» مەيدانغا كەلگەن. «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» ئۇيغۇر ئالە-
مى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۈكسەك مىللى ئىپتىخارىنىڭ مىۋىسى.

2

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى ھۈسەيىن ئوغلى
مەھمۇت قەشقەرى ئۆز تەرجىمىھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات
بەرمىگەن، ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭمۇ بۇ توغرىدا بىر نەرسە يازـ
غانلىقى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. بۇ ھەقتە پەقەت «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك»تە ئۇچرىغان ئايرىم سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنە-
دىن بەزى ئەھۋاللارنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھرى ھەققىدە تەبىر
بەرگىنىدە، مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان — ئافراسىياپ ئوغلە-
نىڭ ئىسمى، بارسغان شەھرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ
ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر
خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى
ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان؛ كېيىن
بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»[2]

تارىخي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان — قاراخانىلارنىڭ
چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، يەتتە سۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. مۇقەددىمە.
② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. III جىلد. 625-بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەركىزى ئىدى. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇتنىڭ ئاتىسىنى شۇلاردىن بىرى دېيىش مۇمكىن.

مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ھۆسەيىن بارسغاندىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. مەھمۇت ئۆزى قەشقەردە تۇغۇلغان. لېكىن تۇغۇلغان يېزىسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ I جىلدىدا «اَذِغْ» يېزىسىغا «اِسْم قَرْيَة لَنَا» («بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى» ياكى «يېزىمىزنىڭ نامى»)① دەپ ئىزاھ بېرىلگەن؛ «اُبل» (*opal*) سۆزىگىمۇ شۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن②. لېكىن باشقا يېزا ياكى جايلارنىڭ نامىلىرى ئىزاھلانغاندا، «بىزنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارە ئىشلىتىلمىگەن. مەسىلەن: «اَلْش — اِسْم قَرْيَة لِكَاجغَر» («ئالۇش — قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «اَلغَق — اسم قَرْيَة لِكَاشْغَرْ» («ئالغۇق — قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «قزل اُزْ — مَشْتَاة فِى جبالِ كَاشْغَر» («قىزىل ئۆي — قەشقەر تاغلىرىدا بىر قىشلاق»)③ ۋە باشقىلار.

مۇشۇلارغا ئاساسەن، مەھمۇت قەشقەرنىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتىنى قەشقەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى يېزىلىرىدىن ئاتۇشتىكى

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 44-بەت.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 49-بەت.

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 43-، 63-، 53-بەتلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ئازاق» ياكى توقۇزاقتىكى «ئوپال» دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن[1].

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئومۇر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان بەزى ئىشارەتلەردىن باشقا ئېنىقراق مەلۇمات يوق.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ III جىلدىدا، مەھمۇت قەشقەرى «بُكا بُذْرَج *bøkə bužraq*» ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ قىرىق مىڭ ئەسكىرى بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتە يۈزمىڭ ئەسكىرىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە نېمە ئۈچۈن يېگىپ چىققانلىقىنى سورىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ[2]. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى» ئېھتىمال ھىجرى 408 - يىلى (مىلادى 1017—1018- يىلى) بۇرادىرى توغان خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دولە» ئۇنۋانىدىكى ئارسلان خان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرى»دىن بىرى ئېھتىمال «شەمسىد دولە» ئۇنۋانىدىكى ئەبۇنەسر ئەھمەت ئىبنى ئەلى ئىلىك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرى 383- يىلى (مىلادى 993 — 994 - يىلى) بۇرادىرى ھارۇن ھەسەن

---

[1] ياغمىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرىدىن دەپ تەخمىن قىلىنغان يېڭىسار خەلقى ھەر يىلى ئەتىيازدا ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى، يېڭىساردىكى ئوردا خېنىم، ھەزرىتى بېگىم مازىرىنى ۋە ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازىرىنى (بۇ مازارنى مەھموت قەشقەرىنىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن دېگەن تەخمىنلەر بار) تاۋاپ قىلىدۇ.

[2] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، III جىلد، 545 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇغراخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، 403 - يىلى (مىلادى 1012 — 1013 - يىلى) ۋاپات بولغان. ئەبۇنەسر ئەھمەت ئىلىك خان 999 - يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە 1008 - يىلى سامانىلارنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار بويىچە، مەھمۇت قەشقەرىنى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كەلگەن دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەمدى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ III جىلدىدا «بۇ كىتاب ئۆمرۈمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن جۈملىگە ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ پۈتكەن ۋاقتىغا قاراپ، مەھمۇت قەشقەرىنى 11 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ۋاپات بولغان دەپ تەخمىن قىلىش مۇمكىن.

«مەن شۇ تۈركلەرنىڭ... ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ئۆزى توغرىسىدا تەرىپلىگەن ئىبارىسى بويىچە، مەھمۇت قەشقەرىنى خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولدا تۇتقان ياكى قوشۇننىڭ گۋاردىيە قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق قەبىلىدىن ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بۇۋىلىرىمىز...» دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

3

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلى ھەققىدە، تارىختا بىرىنچى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولۇپ، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆزىنىڭ بۇ چوڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋال ئەمەلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. مەھمۇت قەشقەرى شۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل (چىپىل)، ياغما، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ سۆزلىرىنى خاتىرىلەپ چىقىپ، ئۇلار-دىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى.»①

مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلدىن باشقا، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شىۋە لېكسىكىلىرىنى ئاددىلا تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرى-نىمۇ ئىلمىي يوسۇندا تەكشۈرگەن. ئۇ تىلنىڭ ئەڭ يېتىشكەن مۇتەخەسسىسى بولغىنىدىن تاشقىرى، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەندەك ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان تىل پاكىتلىرى ئۈستىدە، ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتۇر كىتابىنى تۈزۈشكە كىرىشىش-تىن بۇرۇن، تۈركىي تىلدا ۋە ئەرەب تىلىدا يېزىلغان لۇغەتشۇ-ناسلىققا دائىر ھەرخىل ماتېرىياللارنى كۆپ ئوقۇغان؛ جۈملىدىن، ئەرەبلەر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپە-سىنى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە ئۆگەنگەن.

مەھمۇت قەشقەرى باغداتقا كەلگىنىدە، كىتابىنى قايسى ئۇ-سۇل بىلەن يېزىش ئۈستىدە كۆپ ئىزلەنگەن. نەتىجىدە، ئۆز

---

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 3 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

زامانىسىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىسىغىچە تېخى قوللىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. ئاپتور بۇ ھەقتە شۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتاپنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم». «مەن بۇ كىتاپنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر، ماقال-تەمسىللەر، بېيىت-قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرى پارچىلار بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىۋىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جاي-جايىغا قويدۇم؛ تۇتۇقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم.»

شۇنىڭدەك، ئاپتور ئۆز كىتاۋىغا كىرگۈزگەن ھەربىر سۆز-ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىساللار ئارقىلىق، ئەرەپلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىدا ئىنچىكە-نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشىنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئۆزى يازغان مۇقەددىمىسىدە شۇنداق دەيدۇ: «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتاپنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك" — "تۈركى تىللار دىۋانى" دەپ ئات قويدۇم.»①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا قايسى يىلى كىرىشكەنلىكى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس. ئاپتور «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ I جىلدىدا، تۈرك مۇچەل يىللىرىنى ئىزاھلىغاندا: «بۇ كىتاپنى يازغان يىلىمىز توت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەن ئىدى...» دەپ

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 3-بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يازغان. بۇ سۆزگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى بۇ كىتابنى ھىجرى 466 - يىلدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، كىتابنى ئاپتورنىڭ قولىيازمىسىدىن كۆچۈرگەن كاتىپ مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى كۆچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: «كىتابنىڭ ئاپتورى ئۆز قولى بىلەن يازغان بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىدىكى جۈملىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ قويدۇم: كىتاب 464 - يىلى جامادىل ئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىلىشقا باشلاپ، تۆت قېتىم تۈزىتىلىپ ۋە تەھرىر قىلىنىپ، 466 - يىلى جامادىل ئاخىرنىڭ 10- كۈنى دۈشەنبە تامام بولدى».

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى ھاشىم ئۇرۇغىدىن چىقىپ، ئابباسىلار سۇلالىسىدە يولباشچى بولغان... مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەت ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم.» بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، ئاپتور كىتابنى باغداتتا مۇقتەدى بىللانىڭ بوۋىسى قائىم بىئەمرىللا خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن؛ قائىم بىئەمرىللا ھىجرى 467 - يىلى (مىلادى 1075 - يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان. بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرى 467 — 488 - (مىلادى 1075 — 1094 -) يىللارغىچە 19 يىل 5 ئاي داۋام قىلغان.

دېمەك، بىزنىڭ تەخمىنىمىزچە بولغاندا، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرى 464 — 466 - (مىلادى 1072—1074 -) يىللىرى يېزىپ، تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرى 467 - (مىلادى 1075 -) يىلىدا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئاتىباسى خەلىپىلىرىنىڭ يەگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ۋە جالالىدىن سالچۇقنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختكە ئولتۇرغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بىر رىۋايەتتە، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان — ئىبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خاننىڭ ۋەكىللىرى ئومىگى يېڭى خەلىپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغداتقا بارغاندا، مەھمۇت قەشقەرى مەزكۇر ۋەكىللەر ئومىگىنىڭ باشلىقى بولغان تاغىسى بىلەن بىللە خەلىپە ھوزۇرىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلىپىگە تۇتقان ئىكەن.

4

مەھمۇت قەشقەرى تۈركى تىلىنىڭ ئۇزاق تارىختا ئىگە باي تىل ئىكەنلىكىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ مەدەنىيەتتە ئۆز زامانىسىدا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە، مەنىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان. «تۈركى تىللار دىۋانى» ئەرەپلەرنىڭ تۈركى تىلنى ئۆگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددى سېلىشتۇرما لۇغەت كىتاۋى ئەمەس، بەلكى قاراخانىلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنى ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم - پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت - سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن يەتتە

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مىڭ بەش يۈزدىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭدۇر. ئاپتور ھەربىر سۆزنى، ھەربىلەرنىڭ ئاز-كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا. ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە تىزىپ، سۆزلەرنىڭ ئىستىمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ گاھىدا بىر سۆزلەمگە تەئەللۇق ھېكمەتلىك سۆز. قاپىيىلىك نەسىر. تەمسىل، قوشاق-بېيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلانغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا خەلق تىلى، قەدىمقى تىل ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن.

بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزچە، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى قىسقىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا تۈركى قەبىلىلەر تەپسىلى تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇ زامانلاردا تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى بىلەن قاراش ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى، لېكىن مەھمۇت قەشقەرى دىنىي ئىدىيىۋى چەكلىمىگە قارىماي، تۈركى خەلقلەرگە دائىر بىرمۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇمكىن قەدەر ئەينەن يېزىپ قالدۇرغان. مەھمۇت قەشقەرى بايان قىلغان ئەھۋاللار ئەرەب، پارس سەيياھلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ، بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەبچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىنلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار ۋە رىۋايەتلەر

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاساسىدا يارىتىپ بەرگەن يېگانە ئاپتور.

2. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا تۈركى قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىلارنىڭ شۇ زاماندىكى تېررىتورىيىسى، شۇنىڭدەك تۈركى قەبىلىلەر بىلەن خوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيىۋى نامىلارنىڭ مەشھۇرلىرى بېرىلگەن، ھەتتا بۇ نامىلار پەقەت ئادەتتىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەزىلىرى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: ئومۇمەن، مەھمۇتنىڭ تۈرلۈك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىدىن، ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقى ئۇقۇلىدۇ...مەسىلەن: «المقنع»(مۇقەننا) دېگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلار تۇرىدىغان «ئىنجۇكەنت» شەھىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ شەھەر ئەشۇ قوۋمنىڭ تەۋەسىگە ئەرەپ ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراپ بولغان.① دەرۋەقە، «تۈركى تىللار دىۋانى» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادى 776 — 784 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەپ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەرىكىتى بولغان ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئۆتكەن. بولۇپمۇ، «خاقانىيە ئۇلكىسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۈگۈنلىرىنى، تاغ - سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇت قەشقەرى ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىسسەلەرنى) يازغاندا، ئەرەپ - ئىسلام ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغان

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى». 88 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولۇشى مۇمكىن؛ لېكىن، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بىرىلگەن مەلۇماتنى، شۈبھىسىز، ئۆزى تەكشۈرۈپ توپلىغان.

مەھمۇت قەشقەرى يەنە تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمۇلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئۆز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمقى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كوللەر ئاددى ۋە گېومېترىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن؛ مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

3. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، نۇرغۇن سۆزلەملەرنىڭ ئىستىمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلار بېرىلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلار بىز ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمقى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانىلىدۇ.

تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئافراسىياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇت قەشقەرى بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پارچىلارنى يەتكۈزۈپ بەردى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا تۈرلۈك تېمىدا جەمى 242 كۇبلېت (I جىلدىدا 117، II جىلدىدا 48، III جىلدىدا 77) ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلارنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن 4 چوڭ تۈركۈمگە بولۇش مۇمكىن: بىرىنچى، داستانلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈرك»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لەرنىڭ ئۇيغۇر «تات»لارغا قارشى قىلغان يۈرۈشلىرى، تۈرگەشلەر
ۋە ياباقۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۈملىدىن توققۇز ئۇيغۇر
قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئارا جەڭ-
جېدەللىرى ھەققىدىكى داستانلاردىن پارچىلار؛ ئىككىنچى،
مەرسىيەلەر، يەنى ئالىپ ئەرتوڭا ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمان تۇغرى-
سىدىكى مەرسىيە؛ ئۈچىنچى، قوشاقلار، يەنى مۇھەببەت ۋە تەبى-
ئەت، تەبىئەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل-يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى
توغرىسىدىكى قوشاقلار؛ تۆتىنچى، ساقىنامە ۋە ئوۋچىلىق توغرى-
سىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق
ئۆتمۈشنى ئەسلىتىدۇ).

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر،
ماقال-تەمسىللەر 200 دىن ئاشىدۇ. بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر
دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۈرىدىغان، يىراق
ئۆتمۈشتىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەل-
سەپىۋى مەزمۇنلۇق ئىبارىلەردۇر.

4. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي
خەلقلەرنىڭ ماددىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىغا دائىر خىلمۇ ئەھمىيەت-
لىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سۆزلەر
(زىرائەتلەر، ھەر جايدا ئۆسىدىغان گىيا-دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق
ۋە مال دوختۇرلۇققا دائىر سۆزلەر، ھەر خىل ھايۋاناتلار، ئۇچار-
قاناتلاردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ نامىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ
خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ھۈنەر-سەنئەتكە
دائىر سۆزلەردىن 10—11-ئەسىرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىنتايىن تەرەققى قىلغانلىقىنى، قول سانائەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركىي خەلق-لەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر-قورغان سېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. مەسىلەن: ياخشى كۆرىدىغان ئايرىم غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم-كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش-قوپۇشلىرىغا دائىر ئە-دەپ-قائىدىلەرنى ئاپتور پەقەت سۆزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، بەلكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنىي ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئاددىي پاكىتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن: ئاياللارنىڭ باغىرداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم-كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىبابەتچىلىككە دائىر مەلۇمات-لارمۇ بار. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە مىنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتال-غۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك، ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشەنچىلەر بېرىلگەن. مەسىلەن: «سىغن اتي» (خەنزۇچە — رېنشېن، پارسچە — ئىستەرەنگ)دىن پايدىلى-نىشنىمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلغانلىقى مەلۇم.

بۇلاردىن باشقا، تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنى-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لىدىغان ئەرلەر ئىسىملىرىنىمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى ئاپتور پاشاۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەپچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقان ئىدى. شۇڭا، مەنىلىك تۈركى ئىسىملارنىمۇ ئەرەپلەرگە تونۇشتۇرغان.

5. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمقى ۋە ئۆز زامانىسىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن، ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا توغرىسىدىكى سۆزلەرمۇ بار. ھەربىي قوشۇنغا دائىر «سۇ بېتىك» (قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى) دېگەندەك ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، بۇ زاماندا قەدىمقى چارۋىچىلىق - كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىكىدەك ھەربىي يۈرۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن؛ ھەربىي تاكتىكىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە ھەربىي مەشىق ئۆگەتكۈچى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

6. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا كالىندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. يىللارنى مۈچەل بىلەن ھېساپلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان. شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرى كۆچمەنچى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئاي ۋە ھەپتە - كۈنلەرگە نام قويۇشنى چەتتىن (سوغدلاردىن) ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتكەن.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇنىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى ئورخۇن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئابىدىلەر (مەڭگۈ تاشلار)دە پۈتۈلگەن ۋە تۈركى خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى(972 — 1049) قايتا رەتلەپ چىققان تۈركى كالىندارنى قوللىنىپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ ئون ئىككى ھايۋانلىق كالىندار يەنى «مۇچەل يىلى»نى تۈركى خەلقلەر قانداق ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن-لىكىنى مەھمۇت قەشقەرى تۈرك خاقانى ئوۋغا چىقىپ، پۈتۈن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن دېگەن مەزمۇندىكى رىۋا-يەت بىلەن بەرگەن.

11 - ئەسىرگىچە تۈركى خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەت-لىك ھېساپلانغان ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. پەلەك بۇرجلىرى ۋە سەييارىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغان ئىدى.

يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەت-لىك يېرى شۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە (كىتابىنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق، گىرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلىغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا، گىرامماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام، ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئور-خۇن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكستلىرى 19 - ئەسىر ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركى تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركى تىللار

دىۋانى»نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كۆزقاراشلىرى مۇجمەل بولغان مەشھۇر تۈركولوگلارمۇ چۈشەندۈرەلمىگەن نۇرغۇن مەسىلىلەرنى «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن رۇشەنلەشتۈرۈۋالدى. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەڭ ئومۇمى بولغان فونېتىكىلىق، گىراممانىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا، يەنە «كتاب جواهر النحو فى لغات الترك» («تۈركى تىللار نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى») دىگەن مەخسۇس كىتاپ يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاپ تېخىچە يورۇققا چىقمىدى.

سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19 - ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇتقا كەلگەن. 11 - ئەسىردە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئۇلمەس ئەسىرىدە تۈركى تىللار بىلەن ئەرەپ تىلىنى سېلىشتۇرغاندىن باشقا، يەنە تۈركى تىللارنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەت مەملىكىتىمىزدە كېيىنمۇ داۋام قىلىندى. مەسىلەن، 15 - ئەسىردە مىڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سېلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەندى؛ 18 - ئەسىردە چىڭ سۇلالىسىدىن چيەنلۇڭ خانىنىڭ باش تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

قىسقىسى، مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نى ئېنسىكلوپېدىيە دىيىشمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زاماندا، ئۇيغۇر

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى تېما قىلغان «قۇتاتقۇ بىلىك» ناملىق داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتاتقۇ بىلىك» بىزگە بەدىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركى تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتاتقۇ بىلىك» 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىي ئەپادىسى؛ «تۈركى تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسەمى.

ئەپسۇسكى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەدەبىي تىلنىڭ ئەشۇنداق نادىر يادىكارلىقى بولغان «قۇتاتقۇ بىلىك» توغرىسىدا ھېچنەرسە دېيىلمىگەن. ھالبۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىگە مەلۇم بولغان تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئەسلەپ ئۆتكەن. مەسىلەن: «تَرْكَنْ *tərkən*» — «شاش»نىڭ ئىسمى دەپ كېلىپ، «ئەبۇ بەكرى قەففال شاشى مۇشۇ شەھەردىندۇر» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك، «چۈچۈ» دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرىنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

5

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈشتە، پۈتۈن تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەپلەرگە تۈركى تىلنى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تونۇشتۇرۇشتا ئەلۋەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېردىكى
تىلنى تونۇشتۇرۇش زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشەنگەن. شۇڭا،
ئاتاقلىق تىلشۇناس لۇغەت ئۈچۈن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا
كىرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاب شەكلىگە كەل-
تۈرگەنگە قەدەر، ھەربىر سۆز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە
ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىئايە قىلغان.

11- ئەسىردە بارلىق تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان
يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ تىل 10- ئەسىردىن ئىل-
گىرىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى
ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئەھۋالىدىن شۇ نەرسە
مەلۇمكى، 4- ئەسىردىن كېيىن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر
ئوتتۇرىسىدا چوڭ بۆلۈنۈش ھەم بىرلىشىش ۋە يەنە پارچىلىنىش
ھادىسىلىرى يۈز بەردى. بۇ ئىجتىمائىي ھادىسىلەر تەبىئىي يوسۇندا
ئۇلارنىڭ تىللىرىغىمۇ تەسىر قىلدى.

تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر زېمىن جەھەتتىن بىر
قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن، يەنى 5- ئەسىردىن تارتىپ،
ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ
ئىككى چوڭ قاناتقا بۆلۈندى. ئىسسىق كۆلنى مەركەز قىلغان
«تىلىپ»لەرنىڭ ئوڭ قانىتى غەربىي تۈركىي تىلدا، سول قانىتى
شەرقىي تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى.
غەربىي قاناتتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى،
قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قاناتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ
ئاساسىنى توققۇز ئوغۇزلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلات-
تى. بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

10 ـ ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي قىسمىدىكى خەلقلەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي قىسمىدىكى خەلقلەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمقى تۈرك (كۆك تۈرك) ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شەۋىنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى «توققۇز ئوغۇز» تىلىنى، يەنى يېقىنقى زامان تۈركولوگلىرى تىل كىلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە «ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئۇزىنىڭ تىلى شۇ تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا، «خاقانىيە تىلى» دىگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كورسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقى تىل پاكىتلىرى بويىچە ئىلمىي تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى پىرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇت قەشقەرى مۇنۇلارنى كورسەتىدۇ:

1. «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاپ شەھە-رىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلق-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

لەرنىڭ تىللىرىدا نۇقسان بار». «بالاساغۇنلۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ»؛ «تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق».

2. «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى، توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار ۋە ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشى-غۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۇچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ». قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ.»①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسە-گە كېلىش مۇمكىن: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئىشلىتىلگەن «تۈرك»——«خاقانىيە تۈركلىرى»دۇر؛ باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئىشلىتىلگەن «تۈرك تىلى» ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل 14——15-ئەسىرلەردە «چىغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ھەقىقەتەنمۇ «خاقانىيە تىلى» قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى، بۇنداق بولۇشىغا بىرقانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرب ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىلىرى

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 25 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولغىنىدەك، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسلىق قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغاندىن باشقا، غەربىي تۈركىي تىلىنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئوينىغان. تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفو-لوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شېۋىدە مەركەز-لىك ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق، ئەدەبىي تىلنىڭ سۆزلىرى بىلەن شېۋىلەردىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەت-لەردىكى پەرقلىرى ھەم گىرامماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈش-تىكى ئايرىمىلىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى. تارىخىي تە-رەققىيات نەتىجىسىدە، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەردە بارا - بارا ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھى-دىلىكلەر، سېمانتىكىلىق پەرقلەر كېلىپ چىققان؛ بۇ نۇقتىلارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن ئىدى.

ئۈچىنچىدىن، ئورتاق يېزىق — تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يېزىق بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىمۇ بۇنى كىتاۋىنىڭ بېشىدىلا ئېنىق كۆرسىتىپ: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقۇرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت - ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.»① ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل، 1 جىلد، 8 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىشلىتىلىپ، پۇختا ئەدەبىي قېلىپقا چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئۇمۇمى تۈركىي تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى، بۇ يېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن. قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت يېزىقى ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈرگەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن» ئەدەبىي تىل[1]. مەھمۇت قەشقەرى بۇ تىلنى «خاقانىيە تىلى» ياكى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە»[2] دەپ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنىڭدىن ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ نەزىرىدە «خاقانىيە تۈرك تىلى» بىلەن «ئۇيغۇر تىلى» بىر تىل، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. پەقەت شۇ زاماندا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىياسىي ۋە دىنىي زىددىيەت تۈپەيلىدىن، مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنى «ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركىي خەلقلەر» دەپ ئاتىغان، قوچۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بولسا، «مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىي خەلقلەر» ياكى «ئۇيغۇر كاپىرلىرى» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن بولغان سىياسىي ۋە دىنىي مۇجادىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە توختالغاندا، «ئەشەددىي كاپىرلار»، «تاتلار» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىشلەتكەن. ساپ ئۇيغۇر شېۋىلىرىگە ئائىت سۆزلەرگىمۇ خۇددى «چىگىلچە»،

---

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار». 1960 - يىل. موسكۋا.

② مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانو لۇغاتىت تۈرك» مۇقەددىمە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ئوغۇزچە» دېگەندەك «ئۇيغۇرچە» دېگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە سۆزلىگەندە بولسا، ئۇلارنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەپ ئۆتكەن. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ «ئۇيغۇر» ۋە «ئوگە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلاردا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

11 - ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گىراممatika ۋە لېكسىكا جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ تىلنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى، بىر قىسىم تۈركىي تىللاردىكى «e» ئورنىغا «ə» تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيە تىلى» بىلەن باشقا تۈركىي تىل شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئايرىيدىغان بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەربىر باپ ۋە بۆلۈملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا، بۇ تاۋۇشنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۆگىتىپ ماڭغان①. بۇ ھالەتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شېۋىلىرىنىڭ بىرقانچە رايونلىرىدىكى ئاھالە جانلىق تىلدا ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالغان. لېكىن، مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، سۆزنىڭ يېپىق بوغۇمىدا كەلگەن «ə» تاۋۇشىنىڭ «ə» ۋارىيانتىمۇ بولغان.

سۆزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى «a» ياكى «ə» تاۋۇشلىرى ئۆز ئورغۇسىنىڭ ئاياقتىكى بوغۇملارغا يۆتكەلگەندىلگىدىن ئاجىزلىشىپ، «e» ياكى «i» غا ئالمىشىش ھادىسىلىرى

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. III جىلد. 504 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كۆرۈنۈشكە باشلىغان. مەسىلەن: اَقْدِى *əvdi* — ئالدىرىدى، ايڤَكْ *əvək* — ئالدىراڭغۇ[①]. «بُرُوْن قَنَدِى *burun kanadi* — بۇرۇن قانىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنَدِى» (*kanadi*) نى «قانىدى» (*kanidi*) دەپمۇ يازغان[②]. بۇنداق ئۇچۇق بوغۇمدا «*a*»، «*ə*» نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۈچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، «خاقانىيە تىلى» دىمۇ، ئاساسەن، ئىككى سوزۇقتىن تەركىپ تاپقان سۆزگە ئىككى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۈپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يغُرْ (*yuoqur*) — يغْرُمْ (*yuoqrum*) — بِرْ يغْرُمْ اوْن (*bir yuoqrum un*)؛ يكُرْ (*yügür*) — يكْرُمْ (*yügrüm*) — بِرْ يكْرُمْ يِرْ (*bir yügrüm yər*) ۋە باشقىلار[③].

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزۈك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە، ئەدەبىي تىل بىلەن شېۋىلەرنى پەرق ئېتىشتە، تۈپ سۆزلەرنى ئاساس قىلىپ، سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھا-دىسىلىرىنى نەزەردە تۇتقان، ئەدەبىي تىلدا، سۆزنىڭ بېشىدا

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد، 93 - 510 - بەت.
② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. III جىلد، 665 - بەت.
③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. II جىلد، 464 - بەت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەلگەن «y» تاۋۇشىنى ئوغۇز، قىپچاق شىۋىلىرىدە، ئېگىز سو-
زۇق «ı» نىڭ ئالدىدا كەلگەندە، ئومۇمەن، چۈشۈرۈپ قالدۇراتتى
ياكى «ج - j» غا ئالماشتۇراتتى، گەرچە بۇ دەۋردە «خاقا-
نىيە تىلى» ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا «y» نى كۆپىنچە ساقلاي-
دىغان، بەزىدە ئارىلاش قوللىنىدىغان تىل بولسىمۇ، «خاقانىيە
تىلى» نىڭ بۈگۈنكى ۋارىسلىرىدىن بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى
بۇ خۇسۇسىيەتنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە، يەنى ئۇلار ئېگىز
سوزۇقلار ئالدىدا «y» ئورنىغا «y» بىلەن يېقىن تاۋۇش «z»
نى قوللىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ذ - ẑ»
تاۋۇشى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى خۇلاسىلەپ: «ẑ»
تاۋۇشى ياغما، توخسى ۋە بەزى ئارغۇ تىللىرىدا، شۇنىڭدەك
چىنچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ
تىللىرىدا «ي - y» لاشتۇرۇلىدۇ؛ رۇمچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا
يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ تاۋۇش «z» غا ئالما-
شىدۇ، دەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەھمۇت
قەشقەرى زامانىدىكى ئەدەبىي تىل ۋە شىۋىلەردىكى ئەشۇنداق
ئالمىشىش ھادىسىلىرى ساقلانغان ھالدا، تۈرلۈك فونېتىكىلىق
سەۋەبلەردىن كۆپىنچە «ي - y» ۋە بەزىدە «z»، «q (j)»،
«g»، «d (t)» ھەم «n» لار بىلەن ئالماشقان. بۇ ئۇزاق
زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق
ھادىسە.

«خاقانىيە تىلى» نىڭ يېتەكچى شىۋىسىدە، كىچىك تىل
جاراڭلىق تاۋۇشى «غ - ɣ» ياكى «گ - g» لار سۆزنىڭ بېشىدا
كەلمەي، كۆپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا سوزۇق

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ — پۈتۈن ئۇيغۇر - قارلۇق گۇرۇپپىسى (جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى) شىۋىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئىنىق بەلگىلەردىن بىرى.

«خاقانىيە تىلى» دا «p، k، k» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندە، جاراڭلىقلاشماي ئۆز ھالىتىدە ساقلىناتتى، ھازىرقى زامان تۈركى تىللىرىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت بۇزۇلماي ساقلىنىپ كەلمەكتە. سوز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا «q»، «g» تاۋۇشلىرىنى قوللىنىشتا، «تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ زامانلاردىمۇ ھازىرقىدەك ئارىلاش ئەھۋال بارلىقى مەلۇم. بەزى سوزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا «g» ئورنىغا «k»، «غ - q» ئورنىغا «ق - k» ئارىلاش قوللىنىلغان. بۇ ھالەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدە (بولۇپمۇ خوتەن شىۋىسىدە) ساقلانماقتا.

گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا «خاقانىيە تىلى»دىكى ئومۇمى شىۋىلەرگە ئورتاق بولغان تۈپ سوزلەرنى، ياسالما سوزلەرنى ئوز تەرتىۋى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە ياسالما سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېزى كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ ماڭغان؛ بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە رايلىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلى كورسەتكەن. تۈركى تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى»دا پېئىل ئەڭ مۇرەككەپ سوز تۈركۈمىدۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا، خۇسۇسەن ئۇنىڭ II جىلدىدا كورسىتىلىشىچە، ئەدەبىي تىلدا پېئىلنىڭ دەرىجىلىرى ئاساسەن 4 تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنىلەرنى ئېنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينايدۇ.
«تۈركى تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن پېئىل دەرىجىلىرى ۋە
ئۇلارنىڭ جۈملىدە قانداق مەنىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇش-
قانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن قارىغاندا،
سۆزلۈككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سۆزنىڭ ئالمانچە تۈس-
لىرى بولغان ئەرەپ تىلىمۇ «تۈركى تىل»دىكى پېئىل دەرىجە-
لىرىنى ئىزاھلاشقا يېتەرسىزلىك قىلغان. ھەتتا مەھمۇت قەشقەرى
بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئەرەپ تىلى گىراماتىكىسىنىڭ ئاتالغۇلىرى
بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەرەپ تىلى گىراماتىكىسىدا بول-
مىغان قائىدە ۋە ناملارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.
«خاقانىيە تىلى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئوخشاش پېئىل-
نىڭ رايلىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ساقلىنىپ
كەلمەكتە.

گىراماتىكىلىق ھادىسىلەردىن دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر
ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر ئىش - ھەر-
كەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان
كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى «*oquluk // gülük*» «خاقانىيە
تىلى» دا داۋاملىق ۋە كەڭ قوللىنىلغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ
چۈشەندۈرۈشى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىرەر ئىش - ھەر-
كەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلە-
گۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش - ھەركەتنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى
بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «غلۇق
«*oquluk*» (قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە)، «كلۈك «*gülük*» (يۇمشاق
ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ال برغلق اردى» «*ol barqulak ardi*» دىگەن جۈملە «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ①. مۇنداق بۇيرۇق رايىغا «*qulak // gülük*» ياكى «*kuluk // külük*» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسىلىپ، مەھمۇت قەشقەرى ئېيتقاندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار ئىزچىل تۈردە هازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شىۋىسىدە ناهايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن تاشقىرى، «خاقانىيە تىلى» دىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك، كېلىش، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ھەرخىل سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تولىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ياكى ئۇنىڭ چوڭ شىۋىلىرىدە ئەينەن ياكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىل» ۋە ئۇنىڭ «شىۋىلىرى» دىكى لېكسىكا بايلىقىنى توپلاش ئۈچۈن، تۇرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچە چوكۈپ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددى هاياتى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئىلمى تەتقىق قىلغان. نەتىجىدە، مەھمۇت قەشقەرى ئەدىبى تىلنىڭ ئورتاق سۆزلىرىنى ئولچەم قىلغان هالدا، ئاپتورنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «هەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنى ئالغان» ۋە سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيە-سىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، «تۈركى تىللارغا كىيىن كىرگەن

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمىل. I جىلد. 295 - بەت.

سۆزلەرنى يازمىغان». «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆز بايلىقلىرى جەھەتتە، «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسىكىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۈچۈن ئورتاق بولۇشنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىلدىن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئوغۇز، قىپچاق ۋە ئارغۇ «شىۋىلىرى»گە خاس سۆزلەرنى ئۆز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللىۋى سۆزلەرنىمۇ (شۇ جاينىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىدىكى رولى-نى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئىسكەرتىش بەرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شىۋىلىرىدە) تەلەپپۇزى كۆپ ئۆزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا.

مەسىلەن: اَيْپَنْكْ *aypang* — ئايپاڭ، اَرْقَارْ *arkar* — ئارقار، اَدَشْ *adax* — ئاداش، اُولْ *ul* — ئۇل، اُلاغْ *ulaq* — ئۇلاق، اُنْكْ *oŋ* — ئوڭ، اَرْكُز *orgüz* — ئەگۈز، بُشْكَالْ *poxkal* — پوشكال، بَقْلانْ *paklan* — پاخلان، بَغِشْ *baƣix* — بېغىش، جَغْمُر *qaƣmur* — چامغۇر، جَشْ *qax* — چەش، جُنُكْ *qünük* — چۈلۈك، تَقْلقُو *tavilku* — تېۋىلغا، تَغَايْ *taƣay* — تاغا، تُغَاقْلِقْ *tuƣaklik* — تۇۋاقلىق، تُنْكْرا *toŋra* — توگرا، قُشْغَاجْ *kuxoƣaq* — قۇشقاچ، قِنْكْرَاقْ *kiŋrak* — قىڭراق، كَرْكِي *karki* — كەكە، سُكْسُكْ *soksük* — سوكسۇك.

بۇنداق سۆزلەردىن ھەتتا بىرمۇنچىسى (مەسىلەن: ئارقار،

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاداش، ئۇل، ئولڭ، تاغاي، سوكسۇك ۋە باشقىلار) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى (ئورخۇن مەڭگۈ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكسىكا جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن» تىلىغا باغلىنىدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاهىدە تەسلىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، قاراخانىلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئۆلكىسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ، يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن يېزىلغان «تۈركى تىللار دىۋانى»غا ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئوغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشىلەر ناملىرىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچىگە ئوخشايدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بېرىلگىنىنى ھىساپقا ئالمىغاندا). لېكىن، ئۇزاق زامانلىق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇر - تۈرك تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن خەنزۇچە سۆزلەر «خاقانىيە تىلى»نىڭ سۆزلۈك تەركىبىدىكى ئۆز سۆزلىرىدىن قىلىپ كىرگۈزۈلگەن.

دېمەك، يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، «تۈركى تىللار دىۋانى» 11 - ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈزۈلگەن.

6

«تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ دۇنياغا كەڭ تارقىلىشى ۋە دۇنيادا «دىۋانشۇناس»لارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى تېخى يېقىنقى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

چاغلاردىكى ئىش.

«تۈركى تىللار دىۋانى» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەپ خەلىپىسىگە خاس ئوردا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغاندىن كېيىن، قولدىن قولغا ئۆتۈپ، كوچۈرۈپ تارقىتىلغان. ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىردىن بىر نۇسخا بولسا، ئەسلى ئىراننىڭ «ساۋە» دىگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە كېيىن دەمەشقتە ياشىغان مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبۇلفەتھى تەرىپىدىن كوچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. بۇ كاتىپىنىڭ كىتاپ ئاخىرىدا قەيت قىلىشىچە، بۇ قولىيازمىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئەسلى نۇسخىسىدىن كوچۈرگەن ئىكەن. كوچۈرگۈچى مۇنداق دەپ ئەسكەرتكەن: «بۇ كىتاپنى ئەسلى نۇسخىدىن يوتكەپ بولغان كۈن 664 - يىلى شەۋۋالنىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە ئىدى». دىمەك، بۇ نۇسخا «تۈركى تىللار دىۋانى» يېزىلىپ بولۇپ، 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 1266 - يىل 1 - ئاۋغۇستتا (بىروكىلمانىنىڭ ھىساۋىچە 2 - ئاۋغۇستتا) كوچۈرۈلۈپ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كوپ نۇسخا كوچۈرۈلگەنلىگى مەلۇم. تۈركىيىلىك م. شاكىر ئۈلكۈتاشىر «بۈيۈك تۈرك تىلچىسى قەشقەرلىق مەھمۇت» دىگەن كىتاۋىدا، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ:

مىسىر قازىسى، مەشھۇر تارىخشۇناس بەدرىددىن مەھمۇد ئىبنى ئەھمەت ئىبنى مۇسا ئەينى—ئەنتەبى (مىلادى 1360 - يىلى ۋاپات بولغان) «عقد الجمان فى تاريخ اهل الزمان» («زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن ھەققى ئۈنچىلەر») دىگەن كىتاۋىدا، تۈركى خەلقلەر توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئوغۇزلارنىڭ ھەر خىل قەبى-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئالىرى ۋە ئۇلارنىڭ تامغىلىرى، تۈركىي تىللار ۋە ئۇيغۇر
يېزىقى، ھەتتا تۈركمەن سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىخچام مەلۇ-
مات بەرگەن ۋە بۇنى «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا كۆردۈم»
دېگەن. ئەينىنىڭ قېرىندىشى شاھابىدىن ئەھمەتمۇ «تۈركىي تىللار
دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ «تاريخ البدر في اوصاف
اهل العصر» («زامانداشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن ھەممىسى تارىخ»)
دېگەن كىتاۋىدا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت
تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسىردا «باي بارسىيە» خانىقا-
سىنىڭ شەيخ (مۇدەررىس — پروفېسسور) لىرىدىن ئالىم ئىبنى
مەھەممەت قەشقەرى مىلادى 1363 - يىلى تۈزگەن «تاج
السعادات وعنوان السبادات» («سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت
ئۇنۋانلىرى») دېگەن ئەسىرىدە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن
بەزى تۈزۈندىلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەندەلۇسلۇق ئەبۇ ھەييان
«كتاب الادراك السان الاتراك» («تۈركلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەن-
دۈرىدىغان كىتاپ») دېگەن كىتاۋىدىمۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكرى
قىلىنغان ئاپتورلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى كۆرگەنلىكىنى
ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا، مۇستەفا ئىبنى ئابدۇللا «كاتىپ
چەلەبى» (1591 — 1656) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «كشف
الظنون» («گۇمانلارنى ئېچىش») دا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن
پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەيىن
پەرزەندى مەھمۇتنىڭ دىۋانى لۇغاتىت تۈركىي بىر جىلددۇر.
بېشى "الحَمدُللّٰهِ الّذي لِلفَضلِ الجَزيلِ" دۇر. مۇئەللىپ (مەھمۇت
قەشقەرى) ئۆز ئەسىرىنى ئەرەپچە ئىزاھلىغان ۋە تۈركىي تىل 18
ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ... ئەسىرىنى مۇقتەدى
بىئەمرىللا ئوغلى خەلىپە ئەبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمىغان قىلغان».

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دېمەك، «تۈركى تىللار دىۋانى» خەلىپە ئوردىسىدىلا قېلىپ قالماي، كېيىنكى ئەرەپ ۋە تۈرك ئالىملىرىغىمۇ مەلۇم بولغان. مەھمۇت قەشقەرى باشلاپ بەرگەن بۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خىزمىتى ئۈزۈلۈپ قالمىغان. مەھمۇت قەشقەرىدىن ئىككى يۈز يىل كېيىن ياشىغان ئەرەپ تىلشۇناسلىرىدىن جامالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئۆزىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ھېساپلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا[1]، تۈركولوگىيىگە دائىر «حلية السان وحلبة البيان» («چىرايلىق تىل ۋە گۈزەل بايانلار») دېگەن كىتابنى يازغان.

ھازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىردىن بىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇرۇش ئارقىلىق مىلادى 1914 - يىلى دىيارىبەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھىجرى 1333—1335 - يىللىرى مىخ مەتبەئەدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دۇنياغا مەلۇم بولغان.

«تۈركى تىللار دىۋانى» تۈركىيىدە بېسىلىپ تارقىتىلغانغا قەدەر، شەرققە يېقىندىلا مەلۇم بولغىنىدەك، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگىمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ «تۈركى تىللار دىۋانى» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدا شۇنداق دەيدۇ: «1904 - يىلى ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۆبىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئەسىدە، مىلادى 11- ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركى تىلدىكى كىتاپلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدا، ئەڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كونا تۈركچە - ئەرەبچە تۈزۈلگەن "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك" نامدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ... مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم - پەن ساھەسىدە "دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك"نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر يېزىلغان ماقالا شۇ. بىز ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقىنى كاتىپ چەلەبىنىڭ "كشف الظنون" دىگەن ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك»[1].

«تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى، ياۋروپا ئىلىم - پەن ئالەمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن، «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگىرچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كىتاپ ۋە ماقالىلار يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن ھارتمان (*Martin Hartman*) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرككە دائىر بىرقانچە مۇلاھىزە» دىگەن ماۋزۇدا ماقالا يېزىپ، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ 1 جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىدە «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919 - يىلدىن باشلاپ نۇرغۇن ئىلمى ماقالىلار يازدى؛ بولۇپمۇ 1928 - يىلى ئۇنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»نى نېمىسچە ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن ئىشلەپ چىققان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى.

---

[1] م. شاكىر ئۆلكۈتاشىر كەلتۈرگەن نەقىل (تۈركىيە «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ 1933 - يىلى 24 - سانىدىن).

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بروككېلمان بۇ كىتاۋىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى سۆز - ئىبارىلەرنى توغرا ئوقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلار- نىمۇ بەرگەن. لېكىن بېسىم ئاتالاي ۋە م. شاكىر ئۆلكۈتاشىرنىڭ ئېيتىشىچە، بروككېلمان بەزى سۆزلەرنى خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۈركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھە- سىگە مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۈركىيىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئەڭ ئاۋال كىلىسلى رىفئەت بىلگە، ئاندىن تەۋفىق بىي، خوجا ئاتىپلار تۈركىيە تۈرك- چىسىگە تەرجىمە قىلغان. لېكىن بۇ تەرجىمىلەر نەشر قىلىنمىغان. ئاخىردا بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزلىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە 1939 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە 3 جىلد ۋە بىر ئىندېكسىنى نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» قولىيازمىسى- نىڭ فاكسىمىلىنى (فوتو نۇسخىسىنى)مۇ نەشر قىلدۇرغان. بېسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى تۈركىيە تۈركچىسىگە توغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىھات قىلىش بىلەن، قولىيازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىن قەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ھاشىيىدە تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى ھەقىقەتەن ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۈملىدىن، ئۇ ئىشلەپ چىققان ئىندېكستە بروككېلماننىڭ ئىندېكسىدە كەتكەن خاتالار تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك شەخس ۋە يەر ناملىرىنى ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە قوشۇمچە قىلىپ قويغان ھەمدە تۈركچە I، II، III جىلد تەرجىمە- لىرىدە كەتكەن خاتالار ئىندېكستە تۈزىتىلگەن. بۇ ھەقتە بروك-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كېلمان ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى» دېگەن ماقالىسىدا، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ تىرىشچانلىقلىرىنىڭ كۆيۈمچانلىقىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقىنى بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە نۇسخىلىرى ئىچىدە بەزى پەرقلەر بارلىقىنى، بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن.

كونا، يېڭى تۈركى تىللار ۋە ئەرەب تىلى بويىچە يۇقىرى بىلىم ئىگىسى بولغان ھۆرمەتلىك ئالىم بېسىم ئاتالاينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى مۇمكىن قەدەر يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيىدە تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ھالال ئەمگىكىنى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ھۆرمەتلەش بىلەن بىرلىكتە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاتالىقلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىملىرى شۇكى، «خاقانىيە تىلى»غا خاس بولغان ھەممە «ذ» تاۋۇشىنى «د» بىلەن بەرگەن (بۇنىڭدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىلىنىڭ بۈگۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىگە يېقىنلىقىنى كۆرسىتىش نەزەردە تۇتۇلغان بولسا كېرەك)؛ ئۆزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە ئىزچىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە خاتالىقلارغا يول قويغان.

تاشكەنتتە، 1960 - يىلدىن ئېتىۋارەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ سالىھ مۇتەللىپوۋ تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1933 — 1935 - يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخى-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سىنى ئاساس قىلغان ۋە بىسىم ئاتالايىنىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئۆزبەك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ I جىلدىغا سالىھ مۇتەللىپوۋ «XI ئەسىرنىڭ بۈيۈك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ناياب ئەسەرلىرى» دېگەن مەۋزۇدا ئۇزۇن ماقالا، II جىلد بېشىغا «سوز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سوز بەرگەندىن باشقا، ئاخىرلىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ۋە ئايرىم سوزلەر ھەققىدە بىرمۇنچە ئىزاھلار بەرگەن. س. مۇتەللىپوۋ ئۆزىنىڭ بۇ ماقالا ۋە ئىزاھلىرىدا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆزىنى ئۆزبەك ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى پەقەت ئۆزبەك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا ئۇرۇنغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى»نى مورفولوگىيىلىك، دىالېكتولوگىيىلىك، لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق تەرەپلەردىن پۇختا تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدا ئاساس قىلىنغان تىلنى «ئۇيغۇر تىلى»دەپ ھۆكۈم چىقارغان بىروككېلماننى ۋە باشقىلارنى ئەيىپلىگەن. بۇندىن تاشقىرى، س. مۇتەللىپوۋ بەزى «قەدىمقى تۈركى ئىبارە»لەرنى ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى، بەزى سوزلەرنىڭ ئەرەپچە ئىزاھىنى ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالىققا يول قويغان.

شۇنداقتىمۇ، بىز قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بىسىم ئاتالايىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالىھ مۇتەللىپوۋنىڭ ئۆزبەكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭغان پېشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلاندۇق، شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن، شۇنى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتىمىزكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھازىر-
قى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلى قول-
يازمىنىڭ فاكسىمىلىنى ئاساس قىلدۇق. شۇنىڭدەك، «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك»كە كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆز - ئىبارىلەر، ئاساسەن،
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ
شىۋىلىرىدە) ئۆز پېتىچە ساقلانغانلىقى ۋە قوللىنىلىۋاتقانلىقى ئۈ-
چۈن، بىزگە كۆپ ئوڭۇشلۇق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا، كىلاسسىك
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇق-
چە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ
ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى بولغان
«تۈركى تىللار دىۋانى» بىزنىڭ مەدەنى مىراسلىرىمىزدىن بىرى-
دۇر. بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر.
لېكىن، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇتنى قەشقەرلىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ
ئۆلمەس ئەسىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نادىر مەدەنى
مىراسى دېيىش بىلەن بىللە، يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى،
مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان
ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلغان ھالدا، پۈتكۈل تۈركى قەبىلىلەر
تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركى
تىللار دىۋانى»نى تۈركى تىللاردا سۆزلىشىدىغان ھەممە خەلق-
لەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق دەپ قارايمىز.

1955 - يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى قولغا ئېلىنغان ۋە قەشقەردە
ئاكا-ئۇكا مۇھەممەت پەيزى بىلەن ئەخمەت زىيائى تەرىپىدىن بىرىن-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

چى تەرجىمە ئارگىنالى قولدىن چىققان ئىدى. 1963 — 1966-يىللىرى ئۇيغۇر سايرانى تەرىپىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە ئىككىنچى تەرجىمە نۇسخىسىمۇ ئىشلەنگەن ئىدى. لېكىن سول خاتا لۇشيەن تۈپەيلىدىن بۇ تەرجىمە نۇسخىلىرى نەشر قىلىنماي، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتتى. ئەمدى بۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك خىزمەتنى يېڭىۋاشتىن قولغا ئالدۇق. بۇ ئىشقا پەقەت، مەملىكىتىمىزدە ئىلىم-پەن باھارى قايتا يېتىپ كەلگەن بۈگۈنكى كۈندىلا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. مەملىكىتىمىزنىڭ 11-ئەسىردىكى تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسى ۋە سەۋىيىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكى مۇھىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئىلمىي كۈچلەر جەلپ قىلىندى. ناھايىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ I جىلدىنى نەشرگە تەييارلىدۇق. قالغان II ۋە III جىلدلىرى ۋە ئىندېكسىمۇ داۋاملىق نەشر قىلىنىدۇ.

سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىدە ھەر جەھەتتىن سەۋەنلىكلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە كىتابخانلارنىڭ تۈزەتمىلەر بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

«تۈركى تىللار دىۋانى»نى نەشرگە
تەييارلاش گۇرۇپپىسى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى توغرىسىدا ئىزاھات

1. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز)نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قولىيازمىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ 1941 - يىلى بىسىم ئاتالاي تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان فاكسىملى (فوتو نۇسخىسى) ئاساس قىلىندى.

2. «دىۋان»دىكى سۆزلەملەر ۋە كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ ئەرەبچە ئىملاسى ئەينەن ساقلاندى.

3. ئەرەبچە ئىملاسىدا ئىككى خىللىق بولغان ئايرىم سۆزلەم ۋە مىساللار ئەينەن كۆچۈرۈلۈپ، زوزۇر تېپىلغاندا ھاشىيىدە ئىزاھلاندى.

4. ئەرەبچە ئىملاسى ئېنىق بولمىغان ياكى خاتا كۆچۈرۈلگەن سۆزلەم ۋە مىساللارنىڭمۇ ئەسلى ئىملاسىنى ساقلىدۇق، ئەمما «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بېرىلگەن تۈزىتىشلەردىن مۇۋاپىق تاپقانلىرىمىزنى، شۇنىڭدەك، ئۆزىمىز ھېس قىلغان خاتالىقلارنى ترانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ، ھاشىيىدە ئىزاھلىدۇق.

5. بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، «دىۋان»نىڭ يازما نۇسخىسىدا بەزى سۆزلەر قارا سىيا بىلەن، بەزى سۆزلەر قىزىل سىيا بىلەن تۈزىتىلگەن (رەسىمدە بۇلارنىڭ ھەممىسى قارا

ۋەگدە چىققان). بېسىم ئاتالاي قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان تۈزىتىشلەرنى ئىشەنچسىز ھېساپلاپ، بىر قىسمىنى تۈزەتكەن. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بىر قىسىم پىكىرلىرىنى ماقۇل كۆردۇق، يەنە بىر قىسمى ھەققىدە بولسا، يازما نۇسخىدىكى تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق. ھەر ئىككى ئەھۋالدا ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

6. يازما نۇسخىدىكى ئەرەپچە سۆزلەردە كۆچۈرۈشتە سادىر بولغان ئىملا ۋە سۆز خاتالىقلىرىدىن سىزىلگەنلىرى تۈزىتىلىپ تەرجىمە قىلىندى ۋە بۇ ھەقتە ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

7. «دىۋان»نىڭ ئەرەپچە باسما نۇسخىسى ۋە باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بەزى مىساللارمۇ قۇر بېشىغا چىقىرىلىپ ئايرىم سۆزلەم قىلىپ ئېلىنغان. مۇنداق قىلىش مەھمۇت قەشقەرى مەزكۇر باپتا كۆرسەتكەن ئۆلچەمگە توغرا كەلمىگەچكە، بىز مۇنداق مىساللارنى مۇستەقىل سۆزلەم قاتارىدىن چىقىرىپ، مىسال قىلىپ ئېلىنغان سۆزلەم ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق.

8. «دىۋان»دا بەزى كۆپ مەنىلىك پېئىللارنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان مۇستەقىل مەنىلىرى بىرلا سۆزلەم ئىچىدە ئىزاھلانغان. بىز ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى بىر مۇستەقىل سۆزلەم قىلىپ، قۇر بېشىغا چىقاردۇق. لېكىن مۇنداق پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەر شەكىللىرى ئاخىرىدا بىرلا قېتىم بېرىلدى.

9. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىۋى يازما نۇسخىدا ئوخشاش ھەرىپ بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرنى بىر قاتارغا تىزىش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن ۋە مەزكۇر ھەرىپ شۇ خىل سۆزلەرنىڭ باش تەرىپىگە چىقىرىپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدا ئىزچىللىق يوقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىز بۇ خىل ھەرىپلەرنى قۇر بېشىدا ئايرىم كۆرسەتمىدۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

10· «دىۋان»دىكى ھەر بىر تۈركىي سۆز ۋە مىسالـغا ئۇيغۇر يېڭى يېزىق ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ترانسكرىپـ-سىيە بەلگىلىرى بىلەن ترانسكرىپسىيە بېرىلدى. بۇ بەلگىلەر مۇنۇلار (تىرناق ئىچىدىكى مەزكۇر بەلگىنىڭ خەلقارا ترانسكرىپـ-سىيەدىكى تەگىدىشى):

،(æ:) ə̄ – (æ) ə ، (a:) ā – (a) a
(g) g ، (f) f ، (e) e ، (ɛ) ə̣
، (i) i ، (h) ḥ ، (x) h ، (ʁ) ƣ
،(ʤ) j ، (ɨ:) ī ، (ⁱ) ī ، (i:) ī
،(m) m ، (l) l ، (q) ḳ ، (k) k
،(o:) ō ، (o) o ، (ŋ) ŋ ، (n) n
،(c) q ، (p) p ، (ø:) ө̄ ، (ø) ө
،(u) u ، (t) t ، (s) s ، (r) r
،(w) w ، (y:) ǖ ، (y) ü ، (u:) ū
،(z) z ، (j) y ، (ʃ) x ، (v) v
·(ǯ) ż ، (ʒ) z

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «i» ئۈچۈن «ī» بەلگىسى ئىلىندى. ھەربىر سۆزۈك تاۋۇشنىڭ تېخىمۇ سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ۋارىيانتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇ ھەرپنىڭ ئۈستىگە توغرا سىزىق سىزىلدى (مەسىلەن: ā، ə̄). «ذ» تاۋۇشىنى ئادەتتىكى «z»دىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «z»نىڭ ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ż» شەكلىدە ئىپادىلەندى. «دىۋان»دا «ə» تاۋۇشىنىڭ بىر ۋارىيانتى «اِ» بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ «ə»نىڭ ئاستىغا بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ə̣» شەكلىدە ئىپادىلەندى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

11. «دىۋان»دا ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن «p-b» تاۋۇشلىرى بىرلا «ب» ھەرپى بىلەن، «g-k» تاۋۇشلىرى بىرلا «ك» ھەرپى بىلەن، «q-j» تاۋۇشلىرى بىرلا «ج» ھەرپى بىلەن يېزىلغان. شۇنىڭدەك، ئەرەبچە يېزىق ۋە دىياكرىتىك بەلگىلەرگە قاراپ «o» بىلەن «u»نى، «ö» بىلەن «ü»نى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن. ترانسكرىپسىيىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىزاھاتى، تۈركى تىللارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە خاقانىيە تىلى ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ھازىرقى جانلىق تەلەپپۇزى ئاساسىدا[1]، بۇلار مۇمكىن قەدەر ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

مەسىلەن: «دىۋان»دىكى «ك» ھەرپىنىڭ ترانسكرىپسىيەسىنى بېرىشتە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

(1) «دىۋان» دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا «ɣ» ۋە «g» بىلەن باشلانغان تۈركى سۆزلەرنىڭ يوقلۇقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سۆز بېشىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(2) كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(3) بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەر ئاخىرىدىكى «ك»نىڭ ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا «j»غا ئايلىنىپ كەتكەنلىرى «g» بىلەن، قالغانلىرى «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(4) پېئىللارغا قوشۇلۇپ ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ك (ياكى بۇنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتلىرى ik، ük، ək)»نى ئىپادىلەشتە:

بىرىنچى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ كىرىش قىسمىدا يۇمشاق كاف (g) قا «ölüg، tirig» سۆزلىرىنى مىسال قىلىپ بەرگەنلىكىنى:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىككىنچى، «isig — ئىسسىق» سۆزىنىمۇ يۇمشاق كاف (g) بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى:

ئۈچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتىدىمۇ بۇ قوشۇمچىنىڭ ئىسىملارنى بىلدۈرگەندە «k»، سۈپەتلەرنى بىلدۈرگەندە «g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى:

تۆتىنچى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «لِكْ» قوشۇمچىسى ھەققىدىكى قائىدىدە (يازما نۇسخا 254 - ۋە 225 - بەتلەر) بىر قوشۇمچىنىڭ «بىر نەرسىنىڭ پەيدا بولغان يېرى، بىر نەرسە ياساشقا تەييارلانغان نەرسە، كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقى (ئومۇمەن ئىسىم)» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە قاتتىق كاف (k) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، «ئېيتىلغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىق، مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش (ئومۇمەن سۈپەت)» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە يۇمشاق كاف (g) بىلەن كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتتۇق ۋە ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرگەن سۆزلەردە «k» بىلەن، سۈپەت ياكى ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل مەنىدە كەلگەن سۆزلەردە «g» بىلەن ئىپادىلىدۇق.

12. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تۈركى سۆزلەرگە بەرگەن ھەممە ئىزاھلىرىنى ئاپتورنىڭ ئىپادە فورمىلىرىنى ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاش ئاساسىدا تولۇق تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن تىرىشتۇق. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى يول تۇتۇلدى:

A. بىر سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرمۇ شۇنداق ئىشلىتىلىۋاتقان بولسا، تەرجىمىدە شۇ سۆزنىڭ ئۆزىلا بېرىلدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەسىلەن: اِتْ *it* —— ئىت.

B. «دىۋان»دىكى سوزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمال مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولغان بولسا، تەرجىمىدە ئالدى بىلەن شۇ سوزنىڭ ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭدىشى بېرىلدى.

مەسىلەن: اَتْ *at* —— ئەت، گوش.

C. «دىۋان»دىكى سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىشلىتىلمەي، شىۋىلەردە ساقلانغان بولسا، ئالدى بىلەن شۇ سوزنىڭ شىۋىلەردە ساقلانغان شەكلى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭدىشى بېرىلدى. ئەمما قايسى شىۋىدە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئايرىم ئىزاھ بېرىلمەدى.

مەسىلەن: اُلُقْ *uluk* —ئۇلاق ~ ئۇۋلاق، قىيىق، قولۋاق.

D. تارىخىي ئاتالغۇلار ۋە جۇغراپىيىۋى ئىسىملارنىڭ ئاۋال ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئىزاھاتى تەرجىمە قىلىندى.

مەسىلەن: تَرْخانْ *tarhan* —— تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋال قوللىنىلغان ئىسىم. «بەگ» مەنىسىدە. ئارغۇچە.

جُرْجانْ *qurqan* —— چەرچەن. چىن يولىدا مۇسۇلمانلار چېگرىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر ئىسمى.

1.3. ماقال - تەمسىللەر، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ تەرجىمىسىدە مۇنداق يول تۇتۇلدى:

A. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىنغاندا، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەسلى تۈركى تېكىستتىن يىراق كەتمىسە، ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىنىدى:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَدْكو اِيسِيزْ قَتْماسْ

təzək karda yatmas əzgü əsiz katmas

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس.

قُتْ قِيْغ بِرْسا اِدِمْ قُولِنكا
كُنْدا اِيشِي يُكْسِبِنْ يوقارْ آغارْ

kut kuviq bərsə izim kulina
kündə ixi yüksəpən yukar aqar

بەخت - دولەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،
كۈندە ئىشى يۈكسىلىپ يۇقىرى ئورلەر.

B. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەپچە ئىزاھاتى تۈركى تېكىستنىڭ ئەينەن تەرجىمىسى بولماي، ئومۇمى مەفھۇ- مىدىنلا ئىبارەت بولسا، ئاۋال تۈركى تېكىست ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بېرىلىپ، چاسا تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدى، ئاندىن ئۇنىڭ مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئەرەپچە ئىزاھى تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قِيزْ بِرْلا كُرَشْما
قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما

kiz birlə kürəxmə
kisrak birlə yarixma

[قىز بىلەن چېلىشما،
تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.]

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

آلْپ اَرْتُڭا اُلْدِيمُو
اِيسِيزْ اَزُونْ قَلْدِيمُو
اُزْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو
اَمْدِي يُرَكْ يِرْتِلُورْ

alp ərtoŋa əldimu
əsiz azun kaldimu
əzlək əqin aldimu
əmdi yürək yirtilur

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

[ئالپ ئەرتوڭا ئولدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئوچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئولدىمۇ؟ بىۋاپا دۇنيا ئۈنىڭدىن قۇتۇل-دىمۇ؟ پەلەك ئۈنىڭدىن ئوچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.

C. ماقال-تەمسىللەرنىڭ تەرجىمىسى بىرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەرەبچە تەگدىشى كەلتۈرۈلگەن بولسا. ئەرەبچە تەگ-دىشى ئەينەن بىرىلدى، تەرجىمە قىلىنمىدى. مەسىلەن:

يِيراقْ يِيرْ ساڤِنْ اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ

yïrak yər savïn arkïx kəldürür

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر. بۇ ماقال ئەرەپ-لەرنىڭ «وَيَاتِيْكَ بِالْاَخْبَارْ مَنْ لَمْ تُزَوِّدْ» دىگەن ماقالىغا توغرا كېلىدۇ.

14. «دىۋان»دىكى ئەرەبچە گىرامماتىك ئاتالغۇلار مۇنداق بىر تەرەپ قىلىندى:

A. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىۋىگە ئائىت بولغان ئەرەپ-چىگە خاس گىرامماتىك ئاتالغۇلار ئوز پېتى ئېلىنىپ، بىرىنچى قېتىم ئۇچرىغان جايدا ھاشىيىدە ئىزاھلاپ ئوتۇلدى. مەسىلەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنقۇس — ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، ئاخىرقى ھەرپى ھەرپى ئىللەت (ا، و، ى) بىلەن كەلگەن سۆزلەر.

B. تۈركى تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئائىت ئەرەپچە گىراماتىكىنىڭ ئاتالغۇلاردىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپچىدىن كىرىپ ئۆز-لەشكەنلىرى ياكى ئىلگىرى ئىشلىتىلگەنلىرى ئىستىمال مەنىلىرىدە سەل پەرق بولسىمۇ، يەنە ئۆز پېتى ئىشلىنىدى. بۇلاردىن مەنىدە پەرق بارلىرىنى ياكى ھازىرقى كىتابخانلارغا ياتراق بولغانلىرىنى بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز:

ئىسىم — بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەقەت ئاتلارنىلا بىلدۈرىدۇ. ئەرەپچىدە، شۇ جۈملىدىن «دىۋان» دا زامان بىلەن تۈرلەنمەيدىغان ھەممە سۆز تۈركۈملىرى (مەسىلەن: ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەر)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

فائىل — جۈملىدە ئىش - ھەركەتنى (پېئىلنى) ئىجرا قىلغۇ-چى ئىگە.

ئىسمى فائىل — ئاددى دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مەفئۇل — ھەركەتنى قوبۇل قىلغۇچى، تولدۇرغۇچى.

ئىسمى مەفئۇل — مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مىفئال — ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش.

ئىدغام — ئىككى تاۋۇشنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشى ياكى بىر خىل ئوقۇلۇشى، ئاسسىمىلاتسىيە. مەھمۇت قەشقەرى بەزىدە تەتۈر ئاسسىمىلاتسىيىنىمۇ مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئاتايدۇ.

ھەرپ — (حرف) «دىۋان» دا بۇ ئاتالغۇ ئادەتتىكى «ھەرپ»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىگەن ئۇقۇمدىن باشقا يەنە «تاۋۇش»، «فونېما» دىگەن مەنىلەر-نىمۇ بىلدۈرىدۇ.

قاتتىق ھەرپلەر (حرف الصَّلابة)— بۇنىڭدا «ب - p، ت - t، ج - q، ك - k. ق - k» غا ئوخشاش پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى سىرىلاڭغۇ تاۋۇشلار كوزدە تۇتۇلىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (اشباع)— بۇ سوز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئارقا سوزۇقلارنى، ئۆزۈك تاۋۇشلاردا جاراڭسىز تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (ركيكة) — بۇ سوز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنى، ئۆزۈك تاۋۇشلاردا جاراڭلىق تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

ئېلىف (ا) — ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى. «دىۋان»دا بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردىكى «a، ɔ، e، i، ī، ə» تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ۋاۋ (و) — ئەرەپ ئېلىپبەسىدە يىگىرمە يەتتىنچى ھەرپ. «دىۋان»دا بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردىكى بىر ئۆزۈك تاۋۇش (w) ۋە توت سوزۇق تاۋۇش (o، ө، u، ü) قا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

15. سوزلەرنى ئىزاھلىغاندا تۇۋەندىكى شەرتلىك بەلگە-لەر ئىشلىتىلدى:

A. تەگداش مەنىلىك سوزلەر پەش بىلەن، مەنىلىرىدە پەرق بار سوزلەر چېكىتلىك پەش بىلەن ئاجرىتىلدى.

B. ئايرىم ئىشلىتىلمەي، سوز بىرىكمىلىرىدىلا كېلىدىغان سوزلەر ئايرىم ئىزاھلانماي، ترانسكرىپسىيەدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلۇپ، سوز بىرىكمىسى ئىچىدە ئىزاھلاندى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

C. بەزى مىساللارغا مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھتا تۈركى تېكىستنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان سۆزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىندى.

D. تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇلغان ئىزاھلار تىرناق ئىچىگە بېرىلدى.

E. بىر سۆز ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا، ئوتتۇرىسىغا // بەلگىسى قويۇلدى.

F. بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ~ بەلگىسى قويۇلدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

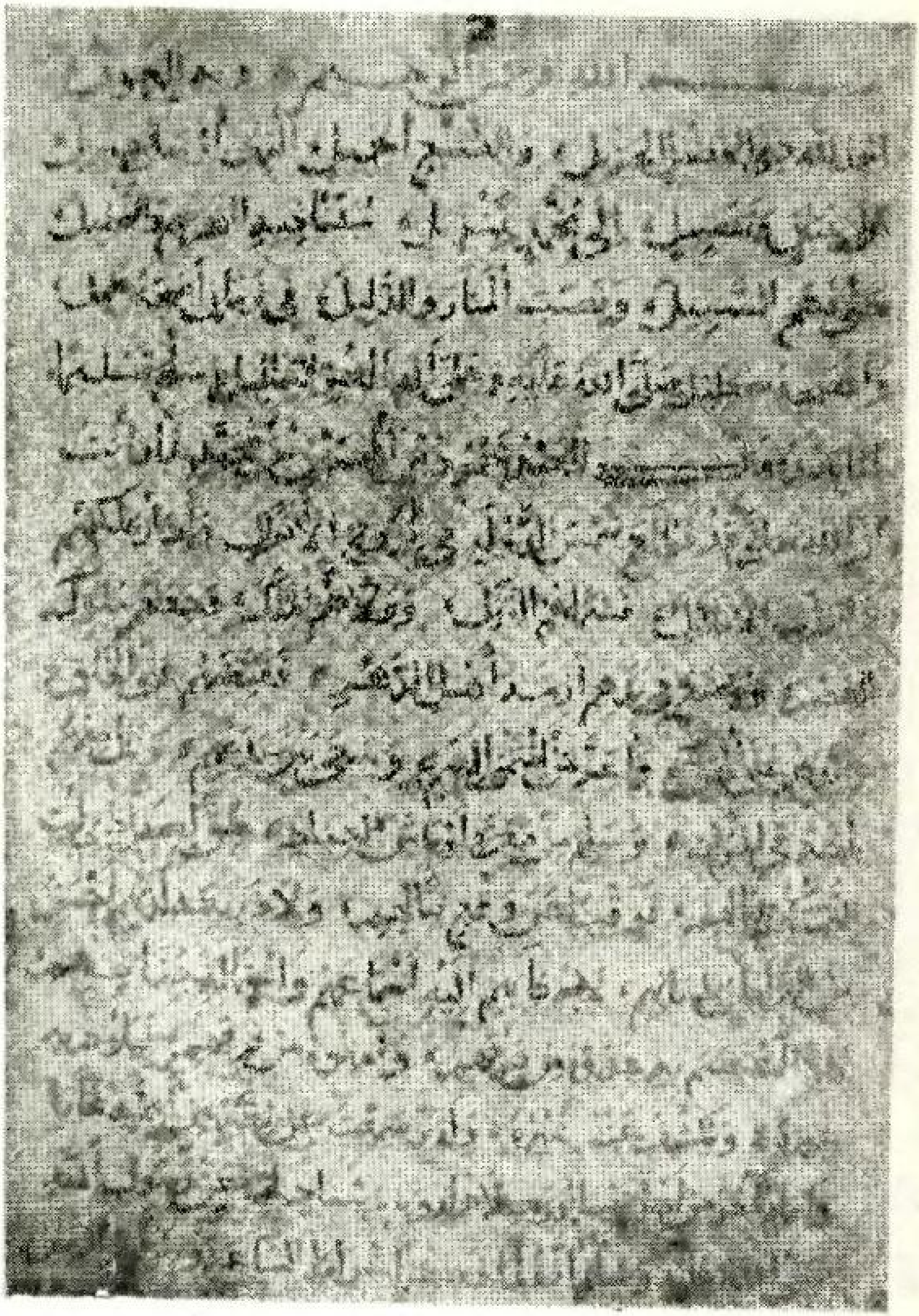

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

[illegible] العمة منه

[illegible] ولا [illegible]

[illegible]

[illegible] منه تعالى [illegible]

[illegible] منه تعالى [illegible]

[illegible] منه تعالى

[illegible]

منه تعالى [illegible]

[illegible] تعالى [illegible]

[illegible] تعالى [illegible]

[illegible] تعالى [illegible]

[illegible]

[illegible] تعالى [illegible]

[illegible] تعالى [illegible]

[illegible] تعالى

[illegible]

[illegible] تعالى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ
وَبِهِ الْعَوْنْ

ئايغۇچى، كويۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن
پەقەت تەڭرىلا ياردەم بېرەلەيدۇ

ھەممە ماختاش - ئالقىشلار يۈكسەك پەزىلەت ۋە كۆركەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس. زامان ئەھلىنىڭ ئەڭ ساغلاملىرى كېسەل، ئەڭ سۆزمەنلىرى كېكەچ بولۇپ قالغان بىر چاغدا، تەڭرىم ھالال بىلەن ھارام ئىشلار ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىنغان قۇرئاننى جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدكە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن توغرا يولنى كۆرسىتىپ، مەشئەل ۋە يول كۆرسەتكۈچ بەلگە تىكلەپ بەردى.

مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ھەممىگە پېشۋا بولغان ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا تەڭرىم رەھمەت قىلسۇن، ئەبەدى ئېسەنلىك بەرسۇن.

ئەمدى، مۇھەممەت ئوغلى ھۈسەيىننىڭ پەرزەندى مەھمۇت- نىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز:

مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنى شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى؛ دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار ئىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق. كىمكى ئۆز گۇرۇھىدىكى دۈشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركلەرگە سىغىنىپ كەلسە، تۈركلەر ئۇلارنى ئۆز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، خەۋپتىن قۇتقۇزىدۇ؛ ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پانا تاپىدۇ.

ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشاپۇرلۇق باشقا بىر ئالىمنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغان ئىدىم: پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە: «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دېگەن ئىكەن.

بۇ ھەدىسكە شۇ ئېيتقۇچى كىشىلەرنىڭ ئۆزى جاۋابكار. بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ. راست بولمىغان تەقدىردىمۇ، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرلۈكىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ.

شۇڭا مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكرىنى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۇنىڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زىرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھ- رالىرىنى باشتىن - ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئىنتىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.

ئەبەدى يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دِيوانُ لُغاتِ التُرك — تۈركى تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.

بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇر- غان، ھاشىم ئۇرۇغىدىن ۋە ئابباسلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجىمىز، ئىگىمىز، مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم. تەڭرى ئۇنىڭ مىرتە- ۋىسىنى دائىم يۇقۇرى، ئۆمرىنى راھەت - پاراغەت ئىچىدە ئۇزۇن قىلسۇن؛ ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقتا تەڭدىشى يوق سەلتەنىتى ئاساسلىرىنى تەۋرەنمەس دەرىجىدە مۇستەھكەملىسۇن؛ ئۇنىڭ پەرمان دائىرى- لىرىنى كېڭەيتسۇن ۋە يۈكسەلدۈرسۇن؛ ئادەم باللىرى ئۇنىڭ بېھىساپ ساخاۋىتى شارابىتىدىن يۇلتۇزلاردەك يۈكسەك بەخت- سائادەتكە ئىگە بولسۇن؛ ئۇنىڭ دۆۋلەتلىرى ئەمەلگە ئېشىپ، ھەر- بىر غەلبىسى سادىق دوستلىرىنى خوشال قىلسۇن؛ تەڭرى ئۇنىڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قەھر ـ غەزەپتىن ئۆچ ئالغان دۈشمەنلىرىنى تېخىمۇ خار قىلسۇن؛ ئۇنىڭ سايىسىنى، كۆركىنى، قۇدرىتىنى، پەزىلىتىنى ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن يىراق قىلمىسۇن.

مەن بۇ كىتاپنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر[1]، ماقال ـ تەمسىللەر، بېيىت ـ قوشاقلار، رەجەزلەر[2] ۋە نەسرى پارچىلار بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئىلمىيە تەرتىۋىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىقىقۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىرنەچچە يىللار مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جاي ـ جايىغا قويدۇم، تۈگۈنلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم. ئاخىر، بۇ لۇغەت كىتاۋىنى تۆۋەندىكى سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلىدىم.

بىرىنچى، ھەمزە بۆلۈمى[3]. تەگرى كىتاۋىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مەنمۇ كىتاۋىمنى ھەمزە بىلەن باشلىدىم.

ئىككىنچى، سالىم بۆلۈمى[4].

---

[1] سەجئە — قاپىيەلىك نەسر.

[2] رەجەز — شېئىرىيەتتە ئارۇز ۋەزنىنىڭ بەھرلىرىدىن بىرى؛ بۇ يەردە «قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

[3] ھەمزە — ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ تۇنجى ھەرپى «ا ـ ئېلىف» ئاستى ـ ئۈستىگە قويۇلغان بەلگىلەر بىلەن تۈرلۈك سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىسە، «ھەمزە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[4] سالىم — تەركىۋىدە ئەرەپچىدىكى «ھەرپى ئىللەت» دەپ ئاتالغان «ا ـ ئېلىف، و ـ ۋاۋ، ى ـ يا» ھەرپلىرىدىن بىردىسى بولمىغان ۋە ھەرپ تەكرارلانمىغان سۆزلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۈچىنچى، مۇزائەف بولۇمى[1].
تۆتىنچى، مىسال بولۇمى[2].
بەشىنچى، ئۈچ ھەرپلىكلەر بولۇمى.
ئالتىنچى، تۆت ھەرپلىكلەر بولۇمى[3].
يەتتىنچى، غۇننىلىكلەر بولۇمى[4].
سەككىزىنچى، ئىككى ساكىن[5] بىللە كەلگەن سۆزلەر بولۇمى.

ھەربىر بولۇمنى ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككىگە ئايرىدىم. ئاۋال ئىسىملارنى، ئاندىن پېئىللارنى كەلتۈردۈم ۋە ھەربىرىنى ئۆز ئورنىغا قاراپ، بابلارغا ئايرىدىم. ئالدىدا كېلىدىغانلىرىنى ئالدىغا، كېيىن كېلىدىغانلىرىنى كەينىگە قويدۇم. كىشىلەرگە تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بولۇم ۋە بابلاردا ئەرەبچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتتىم.

تۈركىي تىللىك ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق

---

① مۇزائەف — بىر ھەرپى تەكرارلىنىپ، بىرىنچىسى ساكىنلىق، ئىككىنچىسى ھەرىكە (ئەرەبچىدە سۆزۈق ھەرپلەر ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەر — زىر، زەۋەر، پەش ۋە باشقىلار) ئىلىك سۆزلەر.

② مىسال — «ا - ئېلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن بىرى بىلەن باشلانغان سۆزلەر.

③ ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ياكى ئالتە ھەرپلىكلەر دېگەندە، ئەرەب ھەرپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

④ غۇننە — دىماق تاۋۇشى؛ غۇننىلىكلەر — تەركىۋىدە دىماق تاۋۇشى بولغان سۆزلەر.

⑤ ساكىن — ھەرىكە بىلەن ئوقۇلمايدىغان ئۈزۈك تاۋۇش، يەنى يېپىق بوغۇم ئايىغىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كورستىش ئۈچۈن، خەلىلنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنِ»① دىگەن ئەسىرىدە قىلىنغىنىدەك ئىشلىتىلمەيدىغان سوزلەرنىمۇ بۇ كىتاپ- قا كىرگۈزۈش كوڭلۈمگە كەلگەن ئىدى. مۇنداق قىلغاندا، ئىش تېخىمۇ تەرتىپلىك بولغان بولاتتى. لېكىن سوزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇردۇم، ئىشلىتىلىۋاتقان سوزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغان- لىرىنى تاشلىدىم. مېنىڭ تۇتقان بۇ يولۇم تېخىمۇ توغرا.

تۈركى تىلدا ئىشلىتىلىدىغان سوزلەر بىلەن ئىشلىتىلمەيدىغان سوزلەرنى تونۇتۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى ئۆرنەكلەرنى كورستىمەن:

اَرِق	arik	ئېرىق	ئىشلىتىلىدۇ.
اَقُر	akur	ئوقۇر	〃 〃
قَار	kar	قار	〃 〃
قَرا	kara	قارا	〃 〃
رَقا	raka		ئىشلىتىلمەيدۇ.

① خەلىل ئىبنى ئەخمەت بەسرى — ئىلمى نۇجۇم (ئاسترو- لوگىيە)، پەلسەپە ۋە تىلشۇناسلىقتا ئوز دەۋرىنىڭ كوزگە كورۈنگەن ئالىملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنِ»، «كِتَابُ الْعَرُوضِ» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇر. «كِتَابُ الْعَيْنِ» دىگەن ئەسىرى «ع - ئەين» ھەرپى بىلەن باشلانغانلىقى ئۈچۈن شۇن- داق دەپ ئاتالغان. ئالىمنىڭ ۋاپاتى ھىجرى 170 - (مىلادى 786—787 -) يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

راق	*rak*	راق	(سوۋېتنىڭ سىلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىسى) ئىشلىتىلىدۇ.
اَزُق	*azuk*	ئوزۇق	ئىشلىتىلىدۇ.
اَقُز	*akuz*		ئىشلىتىلمەيدۇ.
قزى	*kozi*	قوزا	ئىشلىتىلىدۇ.
قيز	*kiz*	قىز	〃 〃
زِقى	*ziki*		ئىشلىتىلمەيدۇ.
زيق	*zik*		〃 〃

«قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەندەك، بۇ پەقەت بىر ئۆرنەكتىنلا ئىبارەت. تۆت ۋە ئۇنىڭدىن زىيادە ھەرپلەردىن تەركىپ تاپقان سۆزلەرنىمۇ، مۇشۇ ئۆرنەك بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن.

مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تىلەككە ئۇيغۇن بولسۇن، پايدىلانغۇچىلارغا قولايلىق بولغۇدەك بىر قىممەتكە ئىگە بولسۇن دېگەن نىيەت بىلەن، بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى-يېڭى ئۆلچەملەرنى قويدۇم. ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا ئاساس بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنىلا ئالدىم. چۈنكى سۆزنىڭ قىسقىسى ياخشى، ئاڭلىغۇچىلارغا توغرا نىشان كۆرسىتىپ، كەڭ يول ئېچىپ بېرىش، يۈكسىلىش تىلىگىدە بولغۇچىلارغا شوتا قويۇپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم. جۈملە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىن تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر ۋە قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۆڭۈللىرىدە ئېيتقان چوڭقۇر مەنىلىك ماقال ـ تەمسىللىرىدىن مىساللار كەل ـ تۈردۈم، تاكى بۈگۈنكىدىن پايدىلانغانلار كېيىنكىلەرگە، ئۇلار ئۆزىدىن كېيىنكىلەرگە يەتكۈزسۇن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىر مۇنچە ئىبارىلەرنى كىرگۈزدۈم. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتاب يىگىلىقلار بىرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانىغا يەتتى. كۆڭۈل باغلىغان بۇ ئىشىمدا تەڭرىدىن ياردەم سورايمەن.

لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَهُوَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

(پۈتۈن كۈچ ـ قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگىمىز).

تۈركى سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا

ھەممە تۈركى تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاساسىي ھەرپلەر ئون سەككىز. تۈركى يېزىق شۇ ھەرپلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ھەرپلەر تۆۋەندىكى سۆزلەرگە جەملەنگەن:

اخوك، لف، سمج، نزق، بذر، شتّيا

ئايرىپ كۆرسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

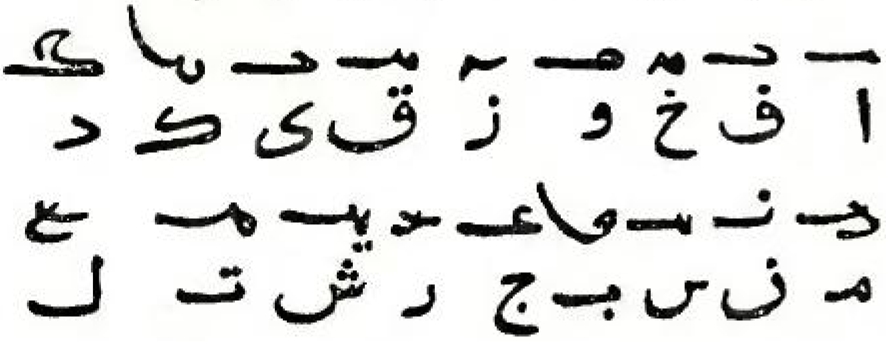

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ ھەرپلەر ئەرەپچىدىكى «ا، ب، ت، ث...» گە ئوخشايدۇ. يۇقۇرىدىكى ئاساسي ھەرپلەردىن تاشقىرى، يېزىقتا يوق، پەقەت ئېغىزدىلا ئىشلىتىلىدىغان، يەنى ئاساسي ھەرپ ھىساپلانمايدىغان يەنە يەتتە ھەرپ بار، تۈركى تىللار بۇلارسىز بولمايدۇ. بۇلار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ب - p»، ئەرەپچە «ج - j» ھەرپى — بۇ ھەرپ تۈركى سوزلەردە ئاز ئىشلىتىلىدۇ —، «ز - ž» بىلەن «ش - x» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ژ - z» ھەرپى، ئەرەپچە «ف - f» ھەرپى، چېكىتلىك «غ - q» ھەرپى، «ق - k» بىلەن «ك - k» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق «گ - g» ھەرپى، «ن - n» بىلەن «غ - q» ئارىلىقىدا ۋە «ن - n» بىلەن «ق - k» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «نك - ŋ» ھەرپىدىن ئىبارەت. بۇ ھەرپنى تەلەپپۇز قىلىشتا تۈركلەردىن باشقىلار قىينىلىدۇ.

بۇ يەتتە ھەرپ يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن ئاساسي ھەرپلەرگە ئوخشاش يېزىلىپ، ئۇلاردىن پەقەت چېكىت قويۇلۇش بىلەن پەرقلىنىدۇ. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا «ث» ھەرپى يوق. شۇنداقلا «اطباق» ھەرپلىرىدىن بولغان «ط، ظ، ص، ض»، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن بولغان «ح، ھ، ع» ھەرپلىرىمۇ يوق. «توكە — ھۇقۇش» نى «اهي uhi» دەيدىغانلار بەك ئاز. بۇ سوزنىڭ ئەسلى قىپچاقچىدا بولغىنىدەك «ك - k» بىلەن ئېيتىلىدىغان «اكي üki» دۇر. كەنچەكلەر چاقماقنى «جَها qaha» دەيدۇ، بۇ تىل ساپ ئەمەس، كوز ئاغرىغىنى «اوه uh» دەيدۇ، بۇمۇ بۇزۇلغان سوز.

مۇندىن باشقا، تىنىۋىلىش ئۈچۈن، بەزىدە سوز ئاخىرىدا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ھـ - h» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: لاچىننى چاقىرىشتا «تاھ تـاھ tah tah»، تـايىنى چاقىرىشتا «قُـرِه قُـرِه kurrih» دېيىلىدۇ. ئەمما تەركمۇندە «ھـ - h» كېلىدىغان ھېچ- قانداق سوز يوق، بۇ تاۋۇش گـايىدا خوتەنلىكلەرنـىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ. چۈنكى خوتەن تىلىدا ھىند تىلىنىڭ تەسىرى بـار، كەنچەك تىلىدىمۇ «ھـ - h» تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۈنكى كەنچەك تىلىمۇ ساپ تۈركچە ئەمەس. ئەگەر «ث» ھەرپىنى يېزىش لازىم بولسا، تۈركى يېزىقىنىكى «ذ - z» شەكلىدە يېزىلىپ، ئۈستىگە چېكىت قويۇلىدۇ. «ض» ھەرپىمۇ «ﻠ - z» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ص» ھەرپىمۇ «ﻧ - s» شەكلىدە يېزىلىپ، چـېكىت قويۇلىدۇ. «ح، ع، ھ» ھـەرپلىرى تۈركچە «ﻫ - h» شەكلىدە يېزىلىپ، ئايرىم بەلگىلەر بىلەن ئايرىلىدۇ. چۈنكى بـۇ ھەرپلەر پەقەت ئەرەپ تىلىغا خاس. بۇ ھەرپلەرنى تۈركى يېزىق بىلەن يېزىشقا توغرا كەلسە، ئەسلىدىكى تۈركى ھەرپلەرنىڭ شەكلى يېزىلىپ، چېكىت ۋە بەلـگىلەر بىلەن پـەرقلەندۈرۈلىدۇ. تـۈركى ھەرپلەرنىڭ ھەممىسى توپلانسا، تۆۋەندىكى شەكىل ھاسىل بولىدۇ:

[illegible]

[illegible]

بـۇنىڭ يېزىلىش قائىدىسى مۇنداق: تەلەپپۇزدا ئـورنى يـوقلۇغىغا قـارىماي، فـەتھە① ئـورنىدا «ا - ئېلىف»، زەممە②

① فەتھە — «a, ə» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھـەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئەرەپچە دىاكرىتىك بەلگە: ــَـ (زەۋەر).

② زەممە — لەۋلەشكەن سوزۇق تـاۋۇشلارنى ئىپادىـلەش ئـۈچۈن ھـەرپـلـەرنىڭ ئـۈستىگە قـويـۇلىدىغان ئـــەرەپچە دىاكرىتىك بەلــگە: ــُـ (پەش).

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئورنىدا «و-ۋاۋ»، كەسرە① ئورنىدا «ى-يا» كېلىدۇ. بۇنىڭ

ئەرەپچىدىكى مىسالى ئىزافەت② ھالىدىكى «آخْ، اَبْ» سۆزلىرىدە

كۆرۈلىدۇ: هَـذَا اَبُـوكْ وَرَأَيْـتُ اَبَـاكَ وَ مَرَرْتُ بِاَ بِيكَ③، بۇ سۆز-

لەرنى يازغاندا، ھەرىكە ئۈچۈن ھەرپ قوشۇشقا تـوغرا كېلىدۇ.

قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقۇرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك

يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت-

ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.

تۈركى سۆزلەردە ئىمالە، ئىشبا، ئىشمام④ لارنىڭ ھەربىرى

① كەسرە — «$\bar{i}$, i» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھەرپلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان ئەرەپچە دىياكرىتىك بەلگە: ـِـ (زىر).

② ئىزافەت — ئىككى ئىسىمنىڭ بىر-بىرىگە باغلىنىپ، بىرى يەنە بىرىنى ئىنىقلاپ كېلىشى.

③ بـۇ ئەرەپچە ئىبارىدىكى «اَبْ» دىن تۈرلەنگەن بىرىنچى سۆزگە (اَبُوكَ) «و-ۋاۋ»، ئىككىنچىسىگە (اَبَاكَ) «ا-ئېلىف»، ئۈچىنچىسىگە (بِاَبِيكَ) «ى-يا» قوشۇلغان.

④ ئىمالە (اِمالە) — ئەسلىدە ئارۇز ۋەزنىنىڭ قائىدىسى بويىچە غەيرى تەبىي ھالدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش، بۇ يەردە بىرەر تاۋۇشنى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشبا (اِشباع) — ئەسلىدە ئەرەپ شېئىرىيىتىدە ۋەزن ۋە قاپىيە ئۈچۈن بىر سۆزگە بىرەر ھەرپ قوشۇپ ئوقۇش، بۇ يەردە تاۋۇشلارنى قاتتىق ياكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشمام (اِشْمامْ) — تاۋۇش-لارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۈچ ھەرىكە بىلەن كېلىدۇ؛ قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، غۇننە[1]
بىلەن خەيشۇم[2] مۇ شۇنداق. مۇندىن تاشقىرى، ئۆزۈك تاۋۇش ھەرپ-
لىرىدىن ئىككىسىنىڭ قاتار كېلىشى، «ق - k» بىلەن «ج - q»
ھەرپلىرىنىڭ بىرلىشىشى، «ب» ھەرپىنىڭ «م - m» بىلەن،
«ن - n» ھەرپىنىڭ «ل - l» بىلەن ئالمىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ
ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا

ئىسىملار ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى تۈپ ئىسىم، ئىككىن-
چىسى ياسالما ئىسىم. پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار پېئىل
ئاخىرىغا ئۇنى ئىككى ھەرپتىن بىرىنى ئۇلاش يولى بىلەن
ياسىلىدۇ.

قىلىچ kiliq، ئوق ok دېگەنگە ئوخشاشلار تۈپ ئىسىم

بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسالغان ئەمەس.
ياسالما ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسىلىدۇ. مۇنداق ئىسىم-
لارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا ئىشلىتىلىدۇ؛ بەزىلىرى تىل
قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. مەن شۇ ئىسىم-
لارنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىرىنى يازدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى

---

① غۇننە (غُنّە) — دەھمۇت قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ن - n»
بىلەن «ق - k» ياكى «ن - n» بىلەن «غ - q» نىڭ
بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان «ڭ - ŋ» تاۋۇشى.

② خەيشۇم (خَيشُوم) — دىماق تاۋۇشى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تاشلىدىم. لېكىن مەن شۇنداق بىر يول تۇتتۇمكى، قائىدە بويىچە، قىياس قىلغىلى بولىدىغان ۋە مەن تاشلىۋەتكەن سوزلەر-نىمۇ مۇشۇ يول بىلەن تېپىۋالغىلى بولىدۇ. پىللاردىن ياسالغان ئىسىملار تىۋەندىكى ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن تۈزۈلىدۇ. بۇ ھەرپلەر ا - ئېلىف، ت - *t*، ج - *q*، ش - *x*، غ - *ƣ*، ق - *ⱪ*، قاتتىق كاف (ك - *k*)، ق - *k* بىلەن ك - *k* ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق كاف (ك - *g*)، ل - *l*، م - *m*، ن - *n*، و - ۋاۋلاردىن ئىبارەت.

ا - ئېلىف

بِلْكا *bilgə* — «ئالىم، ھېكىم، ئەقىللىق» دىگەن مەنىلەردىكى بۇ سوز «بِلْدى *bildi*» سوزىدىن ياسالغان. اُگْا *ogə* — ئەقىل ۋە تەجرىبىدە بەك يۇقۇرى بولغان كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان بۇ سوز «اُودِى نانْكِنى *ədi nəŋni* — نەرسىنى ياخشى چۈشەندى» دىگەن ئىبارىدىكى «اُودِى *ədi*» سوزىدىن ياسالغان. «اُوا *uwa*» سوزىمۇ شۇنداق. بۇ ئىچىگە شېكەر ئۆۋۈتۈپ سېلىنىدىغان بىر خىل غىزانىڭ نامى. بۇ سوز «اُوْدِى *uwdi*» سوزىدىن ياسالغان.

«ا - ئېلىف» كوپىنچە «م - *m*» بىلەن بىرلىكتە («*ma*»، «*mə*» شەكلىدە) كېلىدۇ. «كوكۈلا» مەنىسىدىكى «كَسْما *kəsmə*» سوزى «كَسْدى *kəsdi*» سوزىدىن ياسالغان. كوزنى يېپىۋالمى-سۇن دەپ كېسىلگەن ماڭلاي چاچمۇ «كَسْما» دېيىلىدۇ. «اُورْما

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سَـجْ «ormə saq» دېگەن سوزمۇ شۇنداق. بۇ سوز «اُورْدِى ordi» سوزىدىن ياسالغان.

t - ت

«قـاچقۇن» دېگەن مەنىدىكى «قَچُتْ kaqut» سوزى «قَچْدِى kaqdi» سوزىگە «ت ـ t» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«كىيىم ـ كېچەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَذُتْ kəžüt» سوزىمۇ «كىيدى». دېگەن مەنىدىكى «كَذْتِى kəžti» سوزىگە «ت ـ t» قوشۇلۇپ ياسالغان.

q - ج

«كۆلگە كومۇپ پىشۇرۇلغان نان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُمَجْ kəmaq» دېگەن سوز كۈل ۋە كۆلگە ئۇخشاش نەرسىلەرگە بىرەر نەرسىنى كومگەندە ئىشلىتىلىدىغان «كُمْدِى kəmdi» سوزىگە «ج - q» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سَفْنْـــجْ saviq» ـــ سويۈنچ» سوزىدىمۇ شۇنداق. بۇ سوز «سَفْنْدِى savindi» سوزىدىن ياسالغان.

x - ش

ئۆزىگە تونۇش ئادەم مەنىسىدە ئىشلىتىدىغان «بِلِشْ bilix» سوزى «بِلْدِى bildi» سوزىگە «ش - x» قوشۇلۇپ ياسالغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«سوقۇشماق»، «توقۇنۇشماق» دىگەن مەنىنى بىلدۈردىغان «اورۇش» ۋە «تۇقۇش» سوزلىرىمۇ «اورۇدى *urdi*». «تەقىدى *tokidi*» سوزلىرىگە «ش - *x*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ƣo - غ

«غ - *oƣ*» هەرپىدە ئۈچ خىل ئەھۋال بار:

1 - پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنى ئىسىملارغا ئايلاندۇردۇ. «تازا، پاكىز» دىگەن مەنىلەردىكى «ارىغ *ariƣ*» سوزى «ارىندى نانىڭ *arindi nəŋ* — ئېرىغدالغان نەرسە» سوزىدىن ياسالغان. بىرەر نەرسىنىڭ قۇرۇقلۇغىنى بىلدۈردىغان «قۇرغ *kuruƣ*» سوزىمۇ «قۇرىدى *kuridi*» دىگەن سوزدىن ياسالغان.

2 - تۈپ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، ماكان ئىسىملەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: «يَيلاغ *yaylaƣ*» سوزى «ياز» مەنىسىدىكى «ياي *yay*» سوزىنىڭ ئاخىرىغا «غ - *oƣ*» هەرپىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭدەك «قىشلايدىغان يەر» دىگەن مەنىدىكى «قىشلاغ *kixlaƣ*» سوزىمۇ «قىش *kix*» سوزىنىڭ ئاخىرىغا «غ - *oƣ*» هەرپىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. دىمەك، بۇ سوزلەر ئاخىرىغا «غ - *oƣ*» هەرپىنىڭ قوشۇلۇشى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بىلەن ماكان ئىسىملىرىغا ئايلانغان[1].

3 - پېيىل تومۇرىغا ئاۋال «غ - *oq*»، ئاندىن «و - ۋاۋ» قوشۇلۇش بىلەن قورال - سايمان ئىسىملىرى ياسىلىدۇ. بۇ تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە. مۇشۇ يول بىلەن پېئىللار ئىسىمغا ئايلىنىپ، بىرەر نەرسىنى ياسايدىغان قورال - سايماننىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «پىچدى *piqdi*» پېئىلنىڭ تومۇرىغا «غو - *oqu*» قوشۇلۇپ ياسالغان «پىچغو *piqoqu*» — بىرەر نەرسىنى كېسىدىغان ئەسۋاپ» سوزى شۇنىڭغا مىسالدۇر. «بىرەر نەرسىنى ئۇرىدىغان قورال» دىگەن مەنىدىكى «ارغو نائىڭ *uroqu nɑŋ*» سوزى «اُردى *urdi*» سوزىدىن ياسالغان.

«غ - *oq*» ئورنىدا يۇمشاق كاف «ك - *g*» نى ئىشلىتىش ھادىسىسىمۇ بار. «كَسْدى *kəsdi*» پېئىلدىن ياسالغان «كَسْكو نائىڭ *kəsgü nɑŋ* — كېسىدىغان نەرسە» سوزى ئەنە شۇنىڭغا مىسال. «بىرەر نەرسىنى تاسقايدىغان ئەسۋاپ» دىگەن مەنىدىكى «اَۋْسْكو *əvüsgü*» سوزىمۇ «اَۋُسْدى *əvüsdi* — تاسقىدى» پېئىلدىن ياسالغان.

---

[1] بۇ يەردە بىرئاز ئېنىقسىزلىق بار. ئەسلىدە «يَيْلاغ *yaylaoq*»، «قِشْلاغ *kixlaoq*» سوزلىرى «*yay*»، «*kix*» سوزلىرىگە «غ - *oq*» نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان بولماي، بەلكى «*yayla*»، «*kixla*» دىگەن پېئىللارغا «غ - *oq*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان. بۇ ھەقتە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يازما نۇسخا 3 4 - بەتتە «لا *lɑlla*» توغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىسىگە قاراڭ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئەمدى «غ-ƣ» بىلەن «ك-g»نىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئور-
نىغا كەلسەك، قاتتىق سۆزلەردە «غ-ƣ»، ئۇنىڭ ئەكسىچە، يۇمشاق سۆزلەردە «ك-g» ئىشلىنىدۇ. تۈركى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا «غ-ƣ» ياكى «ك-g» ھەرپلىرىنىڭ ئىشلىنىپ كېلىشى ئەرەپچە پېئىللارنىڭ بېشىغا «م-m» ھەرپى ئۇلانغىنىغا ئوخشايدۇ. «ئوغاق» مەنىسىدىكى «مِنْجَلْ» سۆزى «ئوت ئوردى» مەنىسىدىكى «نَجَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م-m» قوشۇلۇپ ياسالغان. «ئەگلەك» مەنىسىدىكى «مِنْخَلْ» سۆزى «ئەگلىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَخَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م-m» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ «ئوتكەمە» دېگەن مەنىدىكى «مِنْسَفْ» سۆزىمۇ، «تاسقىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَسَفَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م-m» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئوغۇزلار «غ-ƣ» ياكى «ك-g»نىڭ ئورنىغا «ا-ئېلىف»نى، «و-ۋاۋ» ئورنىغا خۇددى شۇ مەنىدە «س-s» بىلەن «ى-يا»نىڭ قوشۇلمىسى بولغان «سى si // si»نى ئىشلىتىدۇ. «ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»نى «يِغاجْ بِجاسِي نانْك» «yiƣaq piqəsi nəŋ»، «ئوتۇن ياردىغان پالتا»نى «اَتُونْكْ كَساسِي بَلْدُو «otuŋ kəsəsi baldu» دەيدۇ.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرى بىلەن مەستەرلەرمۇ شۇ قائى-
دىلەر بويىچە تۈزۈلىدۇ. خاقانىيە تۈركلىرى بىلەن باشقا تۈركلەر، ئوغۇز تۈركمەنلىرى بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدا ئەنە شۇ نۇقتىدا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

پەرق بار. بۇ ئۆزگەرمەس بىر ئۇلـچەم. خۇددا خالىساء بۇلار ئۇز نۇۋىتىدە سوزلىنىدۇ.

ق - k

«تَرْغاق *taroqak*» دىگەن سوز «سَجْ تَرادى *saq taradi*» دىگەن جۇملىدىكى «تَرادى *taradi*» سوزىگە «ق - *k*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«اۇرْغاق *oroqak*» دىگەن سوزمۇ شۇنىداق بولۇپ، «اۇتْ اۇرْدى *ot ordi*» دىگەن جۇملىدىكى «اۇرْدى *ordi*» سوزىدىن ياسالغان.

قاتتىق كاف (ك - k)

«كىسىلگەن نەرسىنىڭ بىر پارچىسى» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «كَساكْ نانْكْ *kəsək nan*» ئىبارىسىدىكى «كَساكْ *kəsək*» سوزى «كَسْدى *kəsdi*» سوزىگە «ك - *k*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«پۇركەنچە» مەنىسىدىكى «اَشاكْ *əxük*» سوزى «پۇر-كەندى، يىپىندى» دىگەن مەنىدىكى «اَشۇدى *əxüdi*» سوزىدىن ياسالغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يۇمشاق كاف (ك - g)

«تِرِك tirig» سوزى «تِرِلْدى tirildi» سوزىگە، «ئولۈك ɵlüg» سوزى «ئولْدى ɵldi» سوزىگە «ك - g» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ل - l

«كاۋاك، يىرىق يەر» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بىچْغىل يِير piqqil yər» ئىبارىسىدىكى «بىچْغىل piqqil» سوزى «بىچىلْدى ناڭ piqïldi nəŋ — پىچىلغان نەرسە» دىگەن ئىبارىدىكى «بىچىلْدى piqïldi» سوزىگە «ل - l» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئالا - تاغىل نەرسە» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرغىل tarqïl» دىگەن سوزمۇ شۇنداق. بۇ سوز «تَرِيلْدى tarïldi» پېئلىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە بىلەن، ئاقىنىڭ قارا بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىنى ئىپتىلىدۇ.

م - m

«سىلىنچا» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يَذِم yazïm» سوزى «يايىدى» دىگەن مەنىدىكى «يَذْتى yazti» سوزىگە «م - m» قوشۇلۇپ ياسالغان. «بىر تىلىم قوغۇن» دىگەن

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بىر پىچىم قاغون bir piqim kaoqun» ئىبارىسىدىكى «پىچىم piqim» سۆزى «كەستى» مەنىسىدىكى «پىچدى piqdi» سۆزىگە «م - m» قوشۇلۇپ ياسالغان.

n - ن

«سەل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئاقىن akin» سۆزى «سۇ ئاقدى suv akdi» دېگەن جۈملىدىكى «ئاقدى akdi» سۆزىگە «ن - n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«يىغىندى تۇپراق ياكى دۆۋە تۇپراق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يىغىن تۇپراق yioin toprak» دېگەن ئىبارىدىكى «يىغىن yioin» سۆزى «تۇپراق يىغدى toprak yioqdi» دېگەن جۈملىدىكى «يىغدى yioqdi» سۆزىگە «ن - n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

و - ۋاۋ

بۇ ھەرپنىڭ بىرەر بىرىكمىگە قوشۇلماي يالغۇز ھالدا كې-لىشى بەك ئاز ئۇچرايدۇ. «قان ئالىدىغان ئەسۋاپ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «سىرغو soroqu» سۆزى «بىرەر ھايۋاننىڭ سۆتىنى ئېمىشى ياكى قاننى شورىشى» مەنىسىدىكى «سىردى sordi — شورىدى» سۆزىگە «و - ۋاۋ» قوشۇلۇپ ياسالغان. «تۇرار جاي» مەنىسىدىكى «تۇرغو يېر turoqu yər» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

خۇددى پەلەك قۇتۇپ يۇلتۇزى ئەتراپىدا ئايلانغاندەك، تۈركى تىللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قائىدىلەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. بۇ قائىدىلەر ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىدۇر. بىز بۇ يەردە قىسقىچىلا توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا، كېيىنكى باپلاردا بۇ ھەقتە تېخىمۇ كەڭ توختىلىپ ئۆتىمىز.

سۆزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا

بەزى سۆزلەر تەشتىتسىز ئىككى ھەرپتىنلا تۈزۈلىدۇ: «اَتْ — *at* — ئات» ۋە «اَرْ — *ar* — ئەر» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلىدۇ: «ئوزۇق» مەنىسىدىكى «اَزُقْ *azuk*» ۋە «گۇنا» مەنىسىدىكى «يَزُقْ *yazuk*» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

تۆت ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: «يغمر *yaqmur* — يامغۇر»، «جغمر *qaqmur* — چامغۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەش ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: «قرغساق *kuruqsak* — قوساق» ۋە «قذرغاق *kuzurqak* — چاپاننىڭ ئىككى پېشىنىڭ بىرى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئالتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: «كملدرك *komüldürük* —

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەمەلدۈرۈك» ۋە «قـذرغون *kuzuroqun* — قۇشقۇن» دېگەنلەرـ
گە ئوخشاش.

ھەتتا يەتتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ. لېكىن ئىسىملارنىڭ يەتتە ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىرى ئاز ئۇچرايدۇ: «زرغنجمود *zaroqunqmud* —— رەيھانى چىنى. خۇش پۇراق بىر خىل ئوسۇملۈك» دېگەنگە ئوخشاش.

تۈركى تىللاردا سۆزلەر يەتتە ھەرپلىكتىن ئارتۇق بولمايدۇ.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا

سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «مَدّ»① ياكى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «لِين »② ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر ھىساپلىنىدۇ. مەسلەن: «قاپ» مەنىسىدىكى

① بۇ يەردە ئەرەپ تىلىدىكى «ھەرپى مەد (مەدلىك ھەرپـ لەر) —— ا ـ ئېلىف، و ـ ۋاۋ، ى ـ يا» كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ھەرپلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ھەرپلەرنى سوزۇپ ئوقۇشقا خىزمەت قىلىدۇ.

② ئەرەپچىدىكى «ا ـ ئېلىف، و ـ ۋاۋ، ى ـ يا» ھەرپلىرى سوزۇپ ئوقۇلماي، ساكىنلىق ئوقۇلسا (بۇ يەردە ئاساسەن «و ـ ۋاۋ» بىلەن «ى ـ يا» كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، «ھەرپى لىن» بولىدۇ. مەسلەن: «صَيْف، خَيْف، خَوْف، عَيْن» سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. ئەرەپچىگە خاس بۇ خۇسۇسىيەت تۈركى تىللاردا يوق. شۇڭا مەھمۇت قەشقەرى بۇ يەردە «ھەرپى لىن» دەپ ئوتتۇرىچە سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ئۇرغۇسىز «و ـ ۋاۋ، ى ـ يا» ھەرپلىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«تَغار taqar»، «تۇتروُق» مەنىسىدىكى «جَقار qavar» سوز-لىرىدىكى «ا - ئېلىپ» سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر؛ «قورۇق يەر» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «قُرِيغ korioq»، «تازا، پاكىز» دىگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان «اَرِيغ arioq» سوزلىرىدىكى «ى - يا» ھەرپى بىلەن «تەييار، ھازىر» دىگەن مەنە-لەرنى بىلدۇرىدىغان «اَنُوق anuk» ۋە «شاھىت، گۇۋا» دىگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان «تَنُوق ianuk» سوزلىرىدىكى «و—ۋاۋ» ھەرپى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ يەنە بىرى «أ- ھەمزە» دۇر. مەسىلەن: «ئايغىر» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «اَذْغِير azoqir»، رەۋەنىنىڭ بىر خىلى بولغان «اِشْغُن ixoqun» سوزلە-رىدىكى «أ»گە ئوخشاش.

ئىسىملاردا زىيادە بولۇپ كېلىدىغان يەنە بىر ھەرپ «ن - n» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «بَزْغان bazoqan — مىرسىن دەرىخىنىڭ مىۋىسى» ۋە «قَزْغان kazoqan—سۇ قىزىتۇۋەتكەن يەر» دىگەن سوزلەردىكى «ن - n» ھەرپىگە ئوخشاش.

ئىسىملاردىكى يەنە بىر زىيادە ھەرپ «و - ۋاۋ» ھەرپە-دۇر. مەسىلەن: «يىپەك رەخت» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «تُرْقُو torku»، «تەنتەك» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «قُرْغُو kuroqu» سوزلىرىدىكى «و - ۋاۋ» ھەرپىگە ئوخشاش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ى ـ يا» ھەرپىمۇ ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: «دوڭ» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كۆتكى *kotki*» ۋە «تۆرتۈك چىراي» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بۆرقى *burki*» سۆزلىرىدىكى «ى - يا» ھەرپىگە ئوخشاش.

بۇ سۆزلەردىن «فَعالْ *fəal*، فُعالْ *fual*، فِعالْ *fial*، فَعُولْ *fəul*، فَعِيلْ *fəil*» شەكىللىرىدە كەلگەنلىرىنى ئوقۇغاندا، يۇمشىتىش ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش مۇمكىن. «يِغاجْ *yiqaq*» سۆزىنى «يِغَجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ شۇنىڭدەك «دەريا ۋە جىلغىنىڭ ئېرىقى تەرىپى» دىگەن مەنىدىكى «يُغُوجْ *yuquq*» سۆزىنى «يُغُجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ «قُرِيغْ *koriq* — قورۇق» سۆزىنى «قُرِغْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

سۆزنىڭ قىسقىسى ئۇزۇنىدىن ياخشىراق. قالغانلىرى خۇددا خالىسا، كىتاپنىڭ باشقا جايلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

. پېسىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پېسىللارنىڭ تۈزۈلۈشى

پېسىللار ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك،

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بەش ھەرپلىك ۋە ئالتە ھەرپلىك بولىدۇ. پېئىللارغا كېيىندىن قوشۇلىدىغان ھەرپلەر ئۇن:

ا ـ ئېلىق، ت ـ t، ر ـ r، س ـ s، ش ـ x، ق ـ k، ك ـ k، ل ـ l، ن ـ n، لا ـ la// lə، ى ـ يا.

بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى پېئىللارغا بىرەر يېڭى مەنىنى بېرىش ئۈچۈن قوشۇلىدۇ.

ا ـ ئېلىق

«ھەسەت قىلدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَبْزادى «təpzədi» سوزى «ئۈنۈمسىز يەر» دېگەن مەنىدىكى «تَبِز «təpiz» سوزىگە «ا ـ ئېلىق» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«قوبۇز چالدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُبْزادى «kobzadi» سوزى «قُبُز «kobuz» سوزىگە «ا ـ ئېلىق» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ت ـ t

بۇ ھەرپ پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسىنى ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ.

«ئارپا، بۇغداي قاتارلىق نەرسىلەرنى تازىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرِغ اَرِتّى «tariq arittí» دېگەن جۈملىنىڭ «اَرِتّى» سوزىدىكى «ت ـ t» ھەرپىگە ئوخشاش. «تُوْن قُرتّى ton kurutti — تون قۇرۇتتى» دېگەن جۈملىنىڭ «قُرتّى» سوزىدىكى «ت ـ t» ھەرپىمۇ شۇنداق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«ت - t» ھەرپى قوشۇلماستىن بۇرۇن، بۇ سۆزلەر «آريدى aridi»، «قۇريدى kuridi» شەكىللىرىدە ئىدى.

r - ر

كۆپ ھاللاردا پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجىسىنى ياساش ئۈچۈن، «ر - r» ھەرپى «ت - t» ھەرپىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كەتتى» مەنىسىدىكى «بَرْدى *bardi*» پېئىلىنىڭ «بَرْتُرْدى *barturdi*» شەكلىدە ۋە «كَلْدى *kəldi* — كەلدى» پېئىلىنىڭ «كَلْتُرْدى *kəltürdi*» شەكلىدە مەجبۇرى دەرىجىگە ئايلانغىنىغا ئوخشاش.

s - س

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئارزۇ - ئىستەك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اِچْسَدى *suv iqsədi* — سۇ ئىچكۈسى كەلدى»، «اَشْ يِيسَدى *ax yəsədi* — ئاش يېگۈسى كەلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار. بەزىدە «س - s» ھەرپى ئەرەپچىنىڭ «تَفاعُلْ *tafaul*» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئىش - ھەرىكەتنى خۇددى بولۇۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈنمۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنْدِينْ يَرْماقْ آلْمِسَنْدى *ol məndin yarmak alïmsïndi* — ئۇ ئۆزىنى مەندىن يارماق

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئېلىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى»؛ «اُلْ مَنكا كُلُمْسِنْدى — *ol maŋa külümsindi* ئۇ ئۇزىنى ماڭا كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى».

x - ش

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئەرەپچىدىكى «مُفاعَلَة *mufaələ*» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُورْدى *urdï*» پېئىلىدىن «اُرُشْدى *uruxdï*» پېئىلى، «تُرْدى *turdï*» پېئىلىدىن «تُرُشْدى *turuxdï*» پېئىلى ياسالغىنىغا ئوخشاش. پېئىللارغا «ش ـ *x*» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەندە، بەزەن ماختىنىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ. بۇ ھەقتە ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلىنىدۇ.

ķ - ق

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، مەغلۇپ بولغانلىق ياكى خورلانغانلىق مەنىسىنى بېرىدۇ ۋە «مَفْعُول *məf'ul*» ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ: «اَرْ اَجيقْدى *ər aqïkdï*» — قاماقتا ياكى قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئادەم ئاچ قالدى»؛ «يِلْقى يُتُقْدى — *yïlkï yutukdï* يىلقا ئوت ـ چۆپسىز قالغانلىقتىن، ئورۇق ـ لاپ ئۆلەي دېدى».

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

شۇنىڭدەك كوپىنچە «ق - k» ھەرپى «س - s» ھەرپى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدۇ: «اَرْ اَرْسِقْدي *ər arsikdi* — ئادەم ئالداندى»؛ «اَرْ سيسقْدي *ər soysukdi* — ئادەمنىڭ مېلى تالاندى».

k - ك

يۇمشاق ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ياكى تەركىۋىدە «ك» ھەرپى بولغان سوزلەردە «ق - k» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك - k» ئىشلىتىلىدۇ: «قَچْقِنْ اَرْ يِتْسِكْتي *kaqqin ər yətsikti* — قاچقۇن ئادەمگە يېتىشىۋېلىندى»؛ «اَلْ اَرْ بِلْسِكْتي *ol ər bilsikti* — ئۇ ئادەم بىلىندى، يەنى ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ۋە يوشۇرغان نەرسىلىرى بىلىنىپ قالدى».

l - ل

بۇ ھەرپ مەجھۇل پېئىل ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اوقْ اَتّي *ər ok atti* — ئادەم ئوق ئاتتى» دېگەن جۈملىدىكى «اَتّي *atti*» پېئىلدىن ياسالغان «اوقْ اَتِلْدي *ok atildi* — ئوق ئېتىلدى» دېگەنگە ئوخشاش. «بوزْ تقيدي *boz tokidi* — بوز توقىدى» دېگەن جۈملىدىكى «تقيدي

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«tokidi» پىىلىدىن ياسالغان «بوز تقىلدى» *bɵz tokildi* — بوز توقۇلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

n - ن

بۇ ھەرپ پىىللارغا قوشۇلۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلار ئارىلاشمىغان ھالدا[1] ئورۇنلىغانلىقىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: «ال يرماقىن النىدى» *ol yarmakin alindi* — ئۇ يارمىقىنى ئوزى ئالدى»؛ «ال مىندىن تقارىن قلىندى» *ol məndin tavarin kolundi* — ئۇ مەندىن تاۋارىنى ئوزى تەلەپ قىلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

la // lə - لا

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، پىىل ياسايدۇ. مەسىلەن: «بيىك قوشلادى» *bəg kuxladi* — بەگ (قۇش) قۇشلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۇملىدىكى «قوش» *kux* سوزى ئىسىم بولۇپ، ئەسلىدە پىىلغا ئوخشاش تۇرلەنمەيتتى، ئەمما «لا – *la//lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پىىلغا ئايلىنىپ، خۇددى باشقا پىىللاردەك تۇرلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ بەك مۇھىم بىر قائىدە. بۇنى ئېسىڭدە تۇت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«بَكْ كَنْدا قيشلادى *bəg kənddə kixladi* — بەگ شەھەردە قشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قيشلادى *kixladi*» سوزىمۇ «قيش *kix*» سوزىگە «لا - *la // lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پەيدا ياسالغانلىقىغا مىسالدۇر.

ى - يا

بۇ ھەرپ «ل - *l*» بىلەن بىرلىكتە (لى *li // li* شەكلىدە) كېلىدۇ[1]. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشقا ئاز قالغانلىقىنى، لېكىن تېخى ئورۇنلىنىپ بولمىغانلىقىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: «اول تۇرغالى قَلْدى *ol turoqali kaldi* — ئۇ تۇرغىلى قالدى»؛ «اول بَرغالى قَلْدى *ol baroqali kaldi* — ئۇ بارغىلى قالدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تۇرغالى *turoqali*»، «بَرغالى *baroqali*» دېگەن سوزلەرگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەرنى ئوبدان ئوگەن.

سوزلەرنىڭ ئوز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىۋى توغرىسىدا

ئاۋال ئىككى ھەرپلىك سوزلەردىن باشلايمەن، ئاندىن ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئالتە ھەرپلىك سوزلەرنى بېرىمەن. ئوتتۇ-

① بۇ يەردە «غالى - *oqali*، كالى - *gəli*» شەكلى كوزدە تۇتۇلغان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

رىسى ساكىنلىق سوزلەرنى ھەرىكىلىك سوزلەردىن بۇرۇن بېرىمەن؛ ئاندىن ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك بولغان سوزلەرنى ئوز ھەرىكىلىرىنىڭ تەرتىۋى بىلەن بېرىمەن. ئاندىن كېيىن، باش تەرىپىگە ھەمزە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرپلەر قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىمەن. ئاندىن، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپىرى ئارىسىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى ئوز ئورنى بىلەن بېرىمەن؛ ئاندىن كېيىن، ئۈچىنچى ھەرپىنىڭ ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سوزلەرنى بېرىمەن.

كىتاۋىمىزدا سوزلەرنىڭ ئوز تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىۋى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. كىتاپنىڭ ھەممە بولۇملىرىدە ئىسىملارمۇ شۇ تەرتىپتە بېرىلىدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى-كېيىن قويۇلۇش تەرتىۋى توغرىسىدا

ئىلگىرىكى ئەدىپلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئەرەپ لۇغەتلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىتىپ، بۇ كىتاپنى «ب» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملاردىن باشلايمەن، ئاندىن كېيىن، قالغان ھەرپلەرنى ئېلىپبە تەرتىۋى بىلەن بېرىمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە سوزلەرنىڭ باش-ئايىغىنىمۇ نەزەردە تۇتىمەن. قايسى ھەرپ ھەمزىگە يېقىن بولسا، ئۇنى باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىمەن. مەن سوزلەرنىڭ ئارىسىدا «واو عاطفه *wawi atifa* — باغلىغۇچى ۋاۋ ھەرپى»نى ئىشلەتمىدىم. چۈنكى تۈركى تىللاردا ئۇنىڭغا ئورۇن يوق. بۇنى ياخشى چۈشەن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سۈپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا

بۇ سۈپەتلەر تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن، تۈرلۈك سۆزلەردىن تۈرلۈك يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى ئاندا-ساندا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِی اَرْ bardi ər — بارغان ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «بَرْدَجِی اَرْ bardaqi ər — بېرىپ قالىدىغان ئادەم»؛ «كَلْدِی اَرْ kəldi ər — كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «كَلْدَجِی اَرْ kəldəqi ər — كېلىپ قالىدىغان ئادەم» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى سۈپەتلەر بايان قىلىنمىدى.

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش-ھەرىكەتنى داۋاملىق ۋە كۆپ قېتىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَفْكَا بَرْغَانْ ol ər ol əvgə baraqan — ئۇ ئۆيگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اُلْ كِيشِی اُلْ بِيزْكَا كَلَكَانْ ol kixi ol bizgə kələgən — ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىۋېرىدىغان كىشى ئۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرَغَانْ baraqan»، «كَلَكَانْ kələgən» دېگەنلەرگە ئوخشاش. سۈپەتنىڭ بۇ تۈرىمۇ بايان قىلىنمىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۈچىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا ئىنتىلىشىنى ۋە قىلىش ئىستىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَلْ اَرْ اَلْ اَڤْكا بَرِغْساق *ol ər ol əvgə barioqsak* — ئۇ ئۆيگە بېرىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ»: «اَلْ كِشي اَلْ بيزْكا كَالْكْساكْ — *ol kixı ol bizgə kəligsək* ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۆپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىدى.

تۆتىنچىسى، بىر ئىشنى قىلىش شۇ شەخسنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَلْ اَڤْكا بَرْغَلْقْ اَرْدي *ol* — *əvgə baroquluk ərdi* ئۇ ئۆيگە بارغۇلۇق ئىدى» دېگەندىكىگە ئوخشاش. بۇمۇ بايان قىلىنمىدى. ئوغۇزلار بۇنداق سۆزلەردە «ل - *l*» ھەرپى ئورنىدا شۇ مەنىدە «س - *s*» نى ئىشلىتىدۇ. يەنە بىر مىسال: «اَلْ يِكِتْ بيزْكا كَالْكُولُكْ اَرْدي — *ol yigit* *bizgə kəlgülük ərdi* ئۇ يىگىت بىزنىڭكىگە كەلگۈلۈك ئىدى» دېگەن جۈملىدىمۇ شۇنداق.

بەشىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اَڤْكا بَرِيغْلي مَنْ — *mən əvgə barioqli mən* مەن ئۆيگە بارايلى دەپ تۇرىمەن»: «مَنْ سِيزْكا كَلِكْلي مَنْ — *mən sizgə kəligli mən* مەن سىزنىڭكىگە كېلەي دەپ تۇرىمەن» دېگەندىكىلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۆپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مۇنداق سۆيەتلەرنىڭ ھەممىسى پېلدىن ياسالغان. ھەر-
قانداق پېلدىن شۇ مەنىدە مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن سۆيەت ياسىلىدۇ.
بۇ سۆيەتلەرنىڭ سۆيەتلەنگۈچىلىرىمۇ ئالاھىدە ئېيتىلمىدى.
ئەگەر قائىدىنىڭ قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ
خەلق تىلىدا قانداق كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش لازىم بولسا،
شۇ قائىدىلەرگە توختالغاندا سۆزلەپ ئۆتىمەن.
بىرلىك، كۆپلۈك، ئاشۇرۇش-سېلىشتۇرۇش، كىچىكلىتىش
ۋە تۈرلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ سۆزلەنمىدى.
چۈنكى بۇلار ئۈچۈن ئايرىم بىر كىتاپ يېزىپ، ئۇنىڭغا «كِتَابُ
جَوَاهِرِ النَّحْوِفِي لُغَاتِ التُّرْكْ —— تۈركى تىللارنىڭ نەھۋىگە ئائىت
جەۋھەرلەر» دەپ ئات قويدۇم. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن،
نەھۋىگە ئائىت قائىدىلەر شۇ كىتاپتا سۆزلەندى.

مەستەر قاتارىدا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا

مەستەرلەر① ئىككى خىل بولىدۇ.
بىرىنچىسى، تۈپ مەستەرلەر. بۇ خىل مەستەرلەر پېئىللار
بولۇشىدە ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرى بىلەن
بىللە كۆرسىتىلىدۇ.
ئىككىنچىسى، ئەسلىدە مەستەر بولماي، ئىزافەت يولى
بىلەن ياسالغان مەستەرلەر. مۇنداق مەستەرلەردە ھال مەنىسىمۇ

① مەستەر — ھەركەتنام ياكى پېئىلنىڭ ئېنىقسىز شەكلى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولىدۇ. بۇلارنى پەقەت لازىم بولغاندىلا كورسىتىپ ئوتىمەن.
«بَرْدى bardi، بَرِيرِ barir» شەكىللىرىدىن ياسالغان «بَرْماقْ barmak»؛ «كَلْدى kəldi، كَلِيرِ kəlir» شەكىللىرىدىن ياسالغان «كَلْمَكْ kəlmək» بولسا، توپ مەستەرلەردۇر.

ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەرگە ئورنەك قىلىپ مۇنۇلارنى كورسىتىش مۇمكىن: «مَنِكْ بَرِغِمْ بُلْسا مَنكا تُشْغِيلْ mənin barəqim bolsa maŋa tuxqil — مەن بارىدىغان چاغدا ماڭا يولۇق»؛ «كَياكْ كَلِكى بُلْسا اُقْتا — kəyik kəliki bolsa okta كېيىك كەلگەن چاغدا! ئوق ئات» دىگەن جۇملەلەردىكى «بَرِغْ barïq»، «كَلِكْ kəlik» دىگەن سوزلەر ياسالما مەستەرلەردۇر. «تازْ كَلِكى بِرْكْجيكا taz — kəliki bərkqigə — تازنىڭ كېلەر يېرى بوكچىنىڭ دوكىنى» دىگەن ماقالىدىكى «كَلِكى kəliki» سوزىمۇ شۇنداق.

مۇنداق مەستەرلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىسى شۇكى، قاتتىق سوزلەرگە «ق ـ k»، ياكى «غ ـ oq» ھەرپلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرِغْ بَرْدى barïq bardi — ئۇ قاتتىق باردى (ماڭـدى)»؛ «اُلْ قُلِنْ اُرُغْ اُرْدى ol kulin uruq urdi — ئۇ قولىنى قاتتىق ئۇردى» دىگەن جۇملەلەردىكى «بَرِغْ barïq»، «اُرُغْ uruq» مەستەرلىرى پېئىل يىلتىزىغا «غ — oq» ئۇلىنىش

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بىلەن ياسالغان. «ق-k» ياكى «ك» ھەرپلىرى ھەرقاچان ئىزافەت باغلىغۇچىسى بىلەن بىرلىكتە كېلىدۇ. «غ-oq» ھەرپى-گە ئوخشاش يالغۇز كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «آناكْ يرۇقى نَتاكْ — anïŋ yoruki nətəg «ئۇنىڭ يورۇقى قانداق» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۈملىدىكى «يرقى yoruki» سۆزىنىڭ تەركىبىدە بولغان «ق-k» ھەرپى «غ-oq» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

تەركىبىدە «ك-k» بولغان سۆزلەرگە ياكى يۇمشاق سۆزلەرگە «ك-k» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. «آنى سُكاكْ سكْتى ani sөküksökti — ئۇنى قاتتىق سوكتى»؛ «اُل قُلِنْ تَباكْ تَبْدى ol kulïn təpik — topdi ئۇ قولىنى قاتتىق تەپتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُكاكْ sөkük»، «تَباكْ təpik» سۆزلىرى «ك-k» قوشۇلۇپ ياسالغان مەس-تەرلەرگە مىسالدۇر. مۇنداق مەستەرلەر تەكىتلەش، جېكىلەش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ. «وَكَلَّمَ اللّٰه مُوسى تَكْليماً — تەڭرى مۇساغا جېكى-لەپ ئېيتتى» ئايىتىدىكىگە ئوخشاش.

سۆزنى قىسقارتىپ، قائىدىلەرنى بىر تەرتىپتە يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ يەردە قائىدىلەر ئۈستىدە قىسقىچىلا توختالدىم. قالغانلىرىنى شۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە مەن كۆرسەتكەن قائىدىلەر، مەن ئىشارەت قىلغان ئاساسلار ھەممە تۈركى تىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز ئورنىدا چۈشەندۈرۈلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كىتاپتا ئىيتىلغان ۋە ئىيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا

مەن كىتاپتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چوللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كوللەرنىڭ ناملىرىنىلا يازدىم. چۈنكى بۇلار تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ ناملىرىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق. تۈركى تىللارغا كىيىن كىرگەن سوزلەرنىمۇ يازمىدىم. ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنىڭمۇ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت ئەڭ كوپ ئۇچرايدىغان ۋە ھەممىگە تونۇش بولغانلىرىنىلا توغرا شەكلىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن كورسىتىپ ئوتتۇم.

تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا

تۈركلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەگى ئەزىز كورگەن نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەگى ئەزىز كورگەن ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاق ئوغلى عِيصو (ئىسۇ) ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشايدۇ. ھەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئوزىگىلا مەلۇم. مەن بۇلار-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىن ئاساسىي ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم. ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۈركمەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، ماللىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كۆرسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇم. رۇمغا ھەممىدىن يېقىن جايلاشقان قەبىلە بەجەناك *pəqənək* — پەچەنەك، ئاندىن قالسا قىفجاق *kifqak* — قىپ-چاق، ئوغز *oquz* — ئوغۇز، يەماك *yəmək* — يەمەك، بشغرت *baxoqirt* — باشقىرت، بسمل *basmil* — باسمىل، قاى *kay* — قاي، يباقو *yabaku* — ياباقۇ، تتار *tatar* — تاتار، قرقز *kirkiz* — قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى رۇم ئۆلكىسى يېنىدىن شەرققە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان. ئاندىن جكل *qigil* — چىگىل، تخسى *tohsi* — توخسى، يغما *yaqma* — ياغما، اغراق *uqrak* — ئوغراق، جرق *qaruk* — چارۇق، جمل *qomul* — چومۇل، ايغر *uyqur* — ئۇيغۇر، تنكت *tanut* — تاڭغۇت، ختاى *hitay* — ختاي قەبىلىرىدۇر. ختاي — چىن دېمەكتۇر. ئاندىن تفغاج *tavqaq* — تاۋغاچ، بۇ — ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇپ بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى مۇشۇ دائىرىدە بىر - بىرلەپ كۆرسەتتىم.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تۈركى تىللار توغرىسىدا

ئەڭ ئۇچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەتئەللەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سُغْداق *soƣdak* — سوغداق، كَنْجاك *kənqək* — كەنچەك، أَرْغُو *arƣu* — ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەتئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان خُتَن *hotən* — خوتەن، تُبُّت *tübüt* — تۈبۈت خەلقلىرى ۋە تَنْكُتْ *tanƣut* — تاڭغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن. بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئۆز ئورنىدا ئايرىم يازىمەن. جابَرْقا *qaparka* — ياپونىيىلىكلەر يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركى يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئارىدا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ-دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن، يَأجُوجْ وَ مَأجُوجْ — يەجۇج ۋە مەجۇجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. تۈبۈتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركى تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۇزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شىۋىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتابىنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن 24 ھەرپتىن ئىبارەت تۈركى يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت-چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمىي خەت-چەك ۋە ھۆججەتلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ. مەن يۇقىرىدا شەھەر خەلقلىرى توغرىسىدا سۆزلىدىم.

سەھرا-قىر خەلقلىرىدىن بولغان چوماللارنىڭ تىلى ئالاھىدە بىر تىل بولۇپ، ئۇلار تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭمۇ ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى بار، جۈملىدىن تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، ياغما، چىگىل، ئوغراق، چارۇق قەبىلىلىرى بىرلا خىل ساپ تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدۇ. يەمەك ۋە باشقىرت تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. رۇم ئۆلكىسى يېنىدىكى بۇلغار، سۇۋار، پەچەنەكلەرنىڭ تىللىرى سۆزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ايلا *ila*—ئىلى، ارْتِشْ *artix*—ئېرتىش، يَمارْ *yamar*—يامار، آتِلْ *ətil*—ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

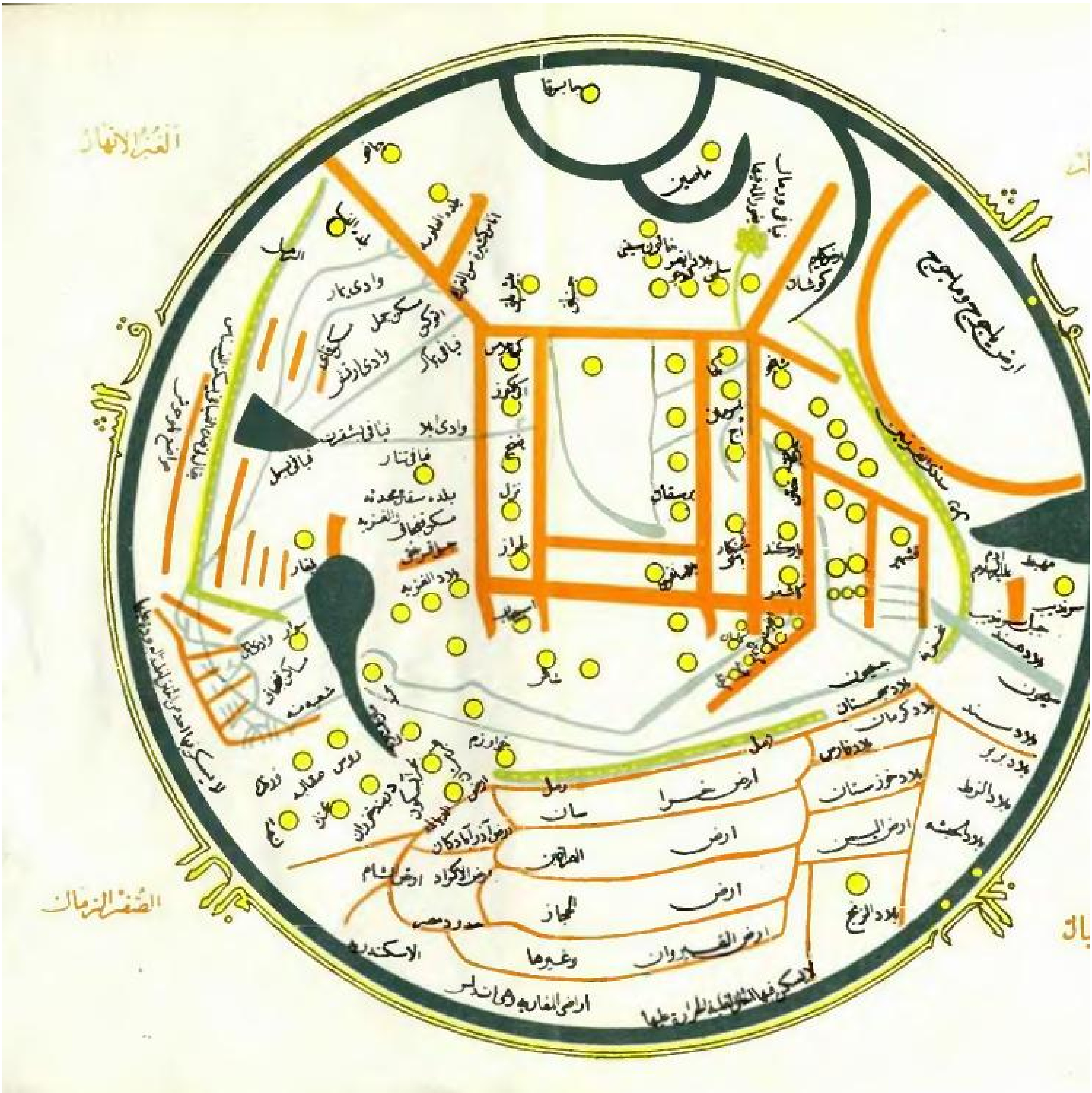

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزى ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېساپلىنىدۇ. بَلاساغُون *balasaqun* — بالاساغۇن-لۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. طِراز *tiraz* — تىراز، بَيْضا *bəyza* — بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. اِسْبِجاب *ispijab* — ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى، خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار، قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ. رۇم ئۆلكىسىدىن ماچىنغىچە بولغان تۈرك ئەللىرىنىڭ بويى بەش مىڭ پەرسەخ①، ئېنى ئۈچ مىڭ پەرسەخ بولۇپ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەخ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئورنىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممىسىنى يەر يۈزى شەكلىدىكى دائىرە ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتتۈم.

شىۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا

ئەسلى سۆزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سۆزلەردىكى پەرقلەر بىرقانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىپ كېلىشىدە ياكى چۈشۈپ قېلىشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ا - ئېلىف»قا ياكى «ج - *q*»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «مۇساپىر»نى «يَلْكِن *yəlkin*» دىسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار

① پەرسەخ (فَرْسَخ) پارسچىدا يول ئۆلچىمى بولۇپ، بىر پەرسەخ 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

«اَلْكِنْ» alkin دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئىلمان سۇ»نى «يِلِغْ سُوْق» yiliƣ suv دىسە، ئۇلار «اِلِغْ سُوْق» iliƣ suv دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك تۈركلەر «ئۈنچە ـ مەرۋايىت»نى «يِنْجُو» yinqü دىسە، ئۇلار «جِنْجُو» qinqü دەيدۇ؛ تۈركلەر «توگە جۈغدىيى»نى «يغدو» yuƣdu دىسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «جغدو» juƣdu دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئارغۇلار سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەن «ى ـ يا» ھەرپىنى «ن ـ n»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قوي»نى «قُوْى» koy دىسە، ئارغۇلار «قُوْن» kon دەيدۇ. تۈركلەر «كەمبەغەل»نى «جِيغاىْ» qiƣay دىسە، ئۇلار «جِغانْ» qiƣan دەيدۇ. تۈركلەر «قايُو نانْكْ» kayu nəŋ — قايسى نەرسە» دىسە، ئۇلار «قانُو» kanu دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «م ـ m» ھەرپىنى «ب ـ b»غا ئۆزگەرتىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «مِنْ بَرْدِمْ» mən bardim — مەن باردىم» دىسە، ئۇلار «بِنْ بَرْدُمْ» bən bardum — مەن باردىم» دەيدۇ. تۈركلەر «شورپا»نى «مُوْن» mün دىسە، ئۇلار «بُوْن» bün دەيدۇ. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سۆزنىڭ تەركىۋىدىكى «ت ـ t» ھەرپىنى «د ـ d»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «توگە»نى «تَفَى» təvəy

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىسە، ئۇلار «دَوَى *dəvəy*» دەيدۇ، شۇنىڭدەك «توشۇك»، دىگەن سوزنى تۈركلەر «اوْتْ *ot*» دىسە، ئۇلار «اوْدْ *od*» دەيدۇ. ساپ تۈركچىدە «د - *d*» بىلەن ئېيتىلىدىغان سوزلەر ئوغۇزچىدا؛ كوپىنچە «ت - *t*» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «خەنجەر» نى «بُكْدا *bügdə*» دىسە، ئوغۇزلار «بُكْتا *büktə*» دەيدۇ. ئۇلار «جىگدە»نى «يِكْدا *yigdə*» دىسە، ئوغۇز تۈركمەنلىرى «يِكْتا *yiktə*» دەيدۇ. مۇنداق سوزلەر خىلى كوپ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ سوزلەپ ئولتۇرمايمەن.

ساپ تۈركلەر «ف - *f*» بىلەن «ب - *b*»نىڭ ئارىسىدا تىلەپپۇز قىلىنىدىغان «ۋ - *v*» ھەرپىنى ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار «و - *w*»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «ئوي»نى «اَڤْ *əv*» دىسە، ئوغۇزلار «اَوْ *əw*» دەيدۇ؛ ئۇلار «ئوۋ»نى «اَڤْ *av*» دىسە، ئوغۇزلار «اَوْ *aw*» دەيدۇ.

مەن سوزلەرنىڭ ئەڭ توغرا شەكلىنىلا بېرىمەن. ھەرپ ئالماشتۇرۇپ سوزلەيدىغانلارنىڭ تىللىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشلىرىنى قىياس بىلەن ئوزەڭ بىلىۋالارسەن.

ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چومۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ - *ẑ*» ھەرپىنى ھەر زامان «ى - يا»غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ - *ẑ*» بىلەن سوزلىمەيدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قېيىن دەرىخى»نى «قَذِنْكْ *kaẑiŋ*» دىسە، ئۇلار «قَيِنْكْ *kayiŋ*» دەيدۇ. تۈركلەر «قېيىن - بويان»لار-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نى «قَذِنْ» *kaẑïn* دېسە، ئۇلار «قَيِنْ» *kayïn* دەيدۇ. شۇ-
نىڭدەك، چىگىل ۋە باشقا تۈركلەر تىلىدا «ذ - ẑ» بىلەن
ئېيتىلىدىغان سۆزلەر رۇس ۋە رۇم ئۆلكىلىرىگە قەدەر سوزۇلغان
قىپچاق، يەمەك، سۇۋار، بۇلغارلار تىللىرىدا «ز - z» بىلەن
ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاياق» نى «اَذَقْ» *aẑak* دېسە،
ئۇلار «اَزَقْ» *azak* دەيدۇ. چىگىل تۈركلىرى «قىرىن تويدى»
دىگەننى «قَرِنْ تَذْتي» *karïn toẑtï* دېسە، ئۇلار «تَزْدي» *tozdï*
دەيدۇ. قالغان ئىسىم ۋە پېئىللارنىمۇ مۇشۇ مىساللار بويىچە
قىياس قىلىش كېرەك. يىغىپ ئېيتقاندا، چىگىل تىلىدىكى
«ذ - ẑ» ھەرپى ياغما، توخسى، ئوغۇز ۋە بەزى ئارغۇلاردىن
تاكى چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەر-
نىڭ تىللىرىدا «ى - يا»غا ئۆزگىرىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە
ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان باشقا قەبىلىلەردە بۇ ھەرپ «ز - z»غا
ئۆزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئورنىدا كۆرسىتىمەن.

خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى «ا-
ئېلىف»نى «ھ - h»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركى تىللاردا يوق
بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن
ھىساپلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاتا» نى «اَتا» *ata* دېسە، ئۇلار
«ھَتا» *hata* دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا»نى «اَنا» *ana* دېسە، ئۇلار
«ھَنا» *hana* دەيدۇ.

«ر - r» ھەرپى بەزىدە «ل - l»غا ئالمىشىدۇ. بۇ ھەقتە
ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلەيمەن. بەزىدە «ز - z» ھەرپى «س-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

s»غا، «س - s» ھەرپى «ز - z»غا ئۆزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ئۆز ئورنىدا سۆزلەيمەن.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان «غ - oɣ» ھەرپىنى ئوغۇزلار «ا - ئىلىغ»قا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «بارىدىغان يەر»نى «برغو يير «baroɣu yər» دىسە، ئوغۇزلار «براسى يير «barasi yər» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تۇرۇش ۋاقتى»نى «ترغو اغور «turoɣu ooɣur» دىسە، ئوغۇزلار «تراسي اغور «turasi ooɣur» دەيدۇ.

«ق - k» ھەرپى «ك - k»گە، «ك - k» ھەرپى «ق - k»غا ئالمىشىدۇ. بۇنى ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلەيمەن. ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىشى ھەققىدىكى گەپنى شۇنىڭ بىلەن تۈگىتىمەن.

سۆزلەردە ھەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلسەك، ئىسىملارنىڭ ۋە ئىش - ھەركەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ - oɣ» ھەرپىنى ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ھەممە يەردە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئىسىملارغا مىسال: تۈركلەر «ئالا قاغا»نى «جمغق «qumoɣuk» دىسە، ئۇلار «جمق «qumuk» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تاماق، بوغۇز»نى «تمغق «tamoɣuk» دىسە، ئۇلار «تمق «tamak» دەيدۇ. پېئىللارغا مىسال: تۈركلەر «ئۇ ئۆيىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم» دېگەن جۈملىنى «ال اقكا برغان ال «ol əviga baraoɣan ol» دىسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «برغان ال «baraoɣan ol

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دىگەن ئىبارىنى «بَـرانْ الْ *baran ol*» دەيدۇ: تۈركلەر «ئۇ قۇلىنى ئۈرۈۋېرىدىغان ئادەم ئۇ» دىگەن جۈملىنى «الْ ارْ قُلنِي ارغان الْ *«ol ər kulini uraqan ol»* دىسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «ارْغانْ *uraqan*» سوزىنى «ارانْ *uran*» دەيدۇ. شۇنىڭـ دەك يىپىنىك بولسۇن ئۈچۈن، ئوغۇزلار ئىسىم ۋە پېئىللاردا «غ ـ *q*» نىڭ ئورنىدىكى «ك ـ *g*»نىمۇ چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

ھەممە تۈركى تىللاردىكى ئاساسىي قائىدىلەر شۇ. قالغان قائىدىلەرنى ئوز ئورنىدا سوزلەيمەن. مەن كىتاۋىمنى يىنىك ۋە ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، زەممىلىك، فەتھىلىك، كەسرىلىك سوزلەرنى، يەنى «ا ـ ئېلىف» بىلەن باشلانغان سوزلەرنى ھەر بابتا بىر يەردە بەردىم. لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ (پۈتۈن كۈچ ـ قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس).

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمْ

ئايىغىزچى، كويىزنگۈچى تەگرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك ئىسىملار بولۇمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

أَبْ ap// əp تەكتىلەش ۋە ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بىرەر نەر-
سىنىڭ ئىنتايىن ياخشى ئىكەنلىكى ئىپادىلەنمەكچى بولسا،
أَبْ آذْكُو نانْكْ — *əp əzgü nəŋ* بەك ياخشى نەرسە.
دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «ناھايىتى ئاق» دېيىش ئورنىغا «أَبْ أَقْ
ap ak» دەيدۇ.

أَبْ ap «يوق، ئەمەس» دىگەن مەنىلەردە كېلىدىغان ياردەمچى
سوز. أَبْ بُو أَبْ اُلْ — *ap bu ap ol* بۇمۇ ئەمەس،
ئۇمۇ ئەمەس.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُبْ üp رەڭگى ئاشۇرۇپ ئېيتىشتا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سوز.

أُبْ اُرُنْكْ *üp ürüŋ* —— ئۇپ - ئۇرۇك، ئاپ - ئاق. چىگىلچە.

أُبْ أُبْ op op هوپ - هوپ. ئېشەك تېيىلىپ چۈشكەندە،

ئۇنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سوز. بۇ سوز

ئەرەپلەرنىڭ «لَعًا —— قوپ» دېگەن سوزىگە توغرا

كېلىدۇ.

أُبْ op خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئوكۈزلەرنىڭ ئوتتورىسى-

دىكى ئوكۈز. ئارغۇچە.

اَتْ at («ا - ئېلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئات. «قُوشْ

قَنَتِنْ اَرْ اَتِنْ *kux kanatïn ər atïn* —— قۇش قانىتى

بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن» دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

أَتْ ət («ا - ئېلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەت، گوش.

أَتْ يِيرْ *ət yər* —— ئەت يەر، يۇمشاق يەر، يۇمشاق تۇپراق.

أُتْ ot ئوت، ئوسۇملۇك. اُتْ اُنْدِى *ot ündi* —— ئوت ئۈندى.

أُتْ ot مال يەيدىغان ئوت - چوپ. آتْقَا اُتْ بِيرْكِيلْ *atka*

ot bərgil ئاتقا ئوت بەرگىن.

أُتْ ot دورا ئوت. اُتْ اِجْتِمْ *ot iqtim* —— دورا ئىچتىم. تېبۇپ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەنىسىدىكى «اتاچى»① «otaqi» دېگەن سۆز ئەنە شۇ سۆز-
دىن ياسالغان.

اُتْ ot ئوغا، زەھەر. بَكْ اَنكارْ اُتْ بِيرْدِي *bəg aŋar ot bərdi* — بەگ ئاڭا ئوغا بەردى.

اِتْ it ئىت.

اَجْ aq «ھاي، ھەي، ھوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۈندەش سۆز. اَجْ بَرُو كَلْ *aq bərü kəl* — ھوي، بېرى كەل.

اُجْ üq ئۈچ. اُجْ يَرْماقْ *üq yarmak* — ئۈچ ياماق.

اُجْ uq («ا - ئېلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇچ. مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى②.

اُجْ oq ئوچ. تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ. تۈركلەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ. ئۇنىڭدىن يەنە يېلىك، ھاسا

① «ئوتاچى» سۆزى خوتەن دىيالېكتىدا ھازىر «مال دوختۇرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

② ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قەدىمقى نامى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى جايلاشقان يەر «ئۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256 - بەتتە «تَفْشقان اكز *tavuxkan ögüz* — ئۇچ شەھىرىدىكى بىر دەريا» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، ھازىرمۇ «توشقان دەريا» دەپ ئاتىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قاتارلىق نەرسىلەرمۇ ياسىلىدۇ.

اِجْ iq ھەر نەرسىنىڭ ئىچى. اِجْ قُرْ *iq kur* — (ئورۇمە)
ئىشتانباغ. اِجْ سُوزْ *iq soz* — كوڭۇلدىكى يوشۇرۇن سوز،
ئىچ گەپ.

اِجْ iq: اِجْ اَتْ *iq ət* — ئىچ ئەت، جىگەرگە يېپىشىپ تۇرىد-
دىغان نىپىز گوش.

آرْ ər ئەر، ئەركەك، ئادەم. بۇ سوز كوپلۈكتە «آرَنْ *ərən*»
شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن مۇنداق قىلىش قائىدىگە ئۇيغۇن
ئەمەس، چۈنكى كوپلۈك قوشۇمچىسى «لار *lar||lər*» دۇر.

اِرْ ir ئىزا، خىجالەت مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سوز.
اَرْ اِرْ بُلْدِی *ər ir boldi* — ئادەم ئىزا تارتتى.

اُزْ üz ياغ. اُزْلُكْ مُونْ *üzlüg mün* — ياغلىق شورپا.

اُسْ us ياخشى بىلەن يامانىنى ئايرىش. ئوغۇزچە.
اُلْ اُسْ بُلْدِی *ol us boldi* — ئۇ ياخشى بىلەن يامانىنى
پەرق ئەتتى.

آسْ əs يىرتقۇچ ھايۋانلارغا كېسىپ بېرىلىدىغان گوش، يەم.

اُسْ us تاپقۇش، مادا، قۇماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كَلْدى مَنكا تاتْ
اَيْـدِمْ اَمْدى ياتْ
قُشْقا بُلُبْ اَتْ
سَنى تِلارْ اُسْ بُرى

kəldi maŋa tat
aydim əmdi yat
kuxka bolup ət
səni tilər us bori

[كەلدى ماڭا تات①،
ئېيتتىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى تىلەر ئۇس، بورى.]

ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قۇش، بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە-پارچە قىلىۋەتتىم.

اُشْ ux خۇددى. اُشْ مُنْدَغْ قيلْ ux mundaq kil — خۇددى مۇشۇنداق قىل.

① تات — بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا «مۇسۇلمان بولمىغان (كاپىر) ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى، ئومۇمى تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اُشْ ux ھازىرلا، ھېلىلا. اُشْ كَلْدُكُمْ بُو *ux kəldüküm bu* — ھازىرلا كېلىشىم، كېلىشىم مۇشۇ.

اُشْ اُشْ üx üx ھۈش-ھۈش. ئوكۈزنى سۇ ئىچىشكە ئۈندەيدىغان سۆز.

اُشْ ux دەرەخ، شاخ ۋە مۈڭگۈزگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسى (ئوزىگى). مُنْكُزْ اُشِي *müŋüz uxi* — مۈڭگۈز ئۆزىگى. قۇش ۋە ئاتلارنىڭ تۇغۇرى (قۇيىمۇچىقى)نى شۇنداق دېيىلىدۇ.

اِشْ ix ئىس، چىراق ئىسى؛ تۈرخۈن ۋە تامدىكى قورۇم. تُونْ اِشْ بِلْدِي *ton ix boldi* — تون ئىس بولدى. يەنى ئىسلاندى.

اُقْ ok ئوق.

اُقْ ok ئوق؛ ئۆۋۈق. اَقْ اُقِي *av oki* — ئويىنىڭ تىرەك يا-غىچى. اُقْ يِلاَنْ — *ok yilan* — ئوق يىلان، ئادەمگە ئېتىلىدىغان يىلان.

اُقْ ok ئۇرۇق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. يەر ۋە باشقا مۈلۈك تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش.

اُقْ ok پېيىللاردا تەكىت ئۇلانمىسى. بَرْغِلْ اُقْ *baroqil ok* —

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بارغىن ـ ھە، بارغىن جۇمۇ.

اُق ok رەۋىشكە قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئۇلانما. بَيا اُق كَلْدِيمْ *baya ok kəldim* —بايىلا كەلدىم. آمْدِي اُق اَيْـدِمْ *əmdi ok aydim* —ئەمدىلا ئېيتتىم.

اِق ik ھىق. سوغاق سۇ ئىچىپ، ئۈستىدىن نان يېگەندە مەيدىدىن چىقىدىغان ھىق. آنِي اِق تُتِي *ani ik tutti*— ئۇنى ھىق تۇتتى.

اُلْ ol ئۇ. اُلْ اَنْدَغْ اَيْدِي *ol andaq aydi* —ئۇ شۇنداق دېدى.

اُلْ ol ئۇ، شۇ، ئاۋۇ. اُلْ اَرْ *ol ər* —ئۇ ئادەم، ئاۋۇ ئادەم.

اُلْ ol ئىسىم ۋە پېئىللارغا قوشۇلىدىغان تەكىت ئۇلانمىسى. اُلْ مَنِكْ اُغْلُمْ اُلْ *ol məniŋ oqlum ol* —ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۇ. اُلْ اَقْكا بَرْمِيشْ اُلْ *ol avgə barmix ol*— ئۇ ئۆيگە بارغان ئۇ.

اَمْ əm ئەم، داۋا. داۋالىغۇچىنى «اَمْجِي *əmqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

اَمْ əm ئەم. ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُمْ om ئىشتان، تامبال.

إِمْ im ئىم. ھەربى قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپىي بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئىبتى ياكى باشقا سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۇركۇم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىر-بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قىلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئوز كىشىسى ھېساپلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: إِمْ بِلْسا آرْ الْماس

im bilsə ər əlməs — ئىم بىلسە، ئەر ئولمەس.

اُنْ ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز. بۇ سوزنى «و-ۋاۋ» قوشۇپ «اُونْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

بۇ باپتىكى مۇزائەفلەر

آرّ ərrə ھەررە، سۈيدۈك. بۇ ئىبىشەكلەرنى جۇپلەشتۇرۇش ۋاقتىدا ئىبىتىلىدىغان سوز بولۇپ، ئىككى-ئۈچ قېتىم ئىبىتىلغاندا، ئىشەكلەر جۇپلىشىدۇ. بۇ سوز مەنا جەھەتتىن ئەرەپچىدىكى «جِماع — جۇپلىشىش» سوزىگە توغرا كېلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُرَّ urra ئەرلەردە بولىدىغان چىقىق كېسىلى. ئوغۇزچە.

إِرَّ irra ھىر، ئۈيۈلۈش، ئىزا تارتىش. بۇ سوز ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن.

بۇ باپتىكى تۇت ھەرپلىكلەر①

أَاْ ā ھەيران قېلىش ۋە ئەجەپلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سوز. اُلْ مَنِي أَاْ قِيلْدِي — *ol məni ā kildi* — ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى.

أُذُو uzu ئۈيقۇ. اُذِيدِيمْ — *uzidim* — ئۇخلىدىم. بۇ سوزدە «ا - ئېلىف» بىلەن «ذ - ذ» ئارىسىدىكى «و - ۋاۋ»

---

① «بۇ باپتىكى تۇت ھەرپلىكلەر» دىگەن ماۋزۇ باشقا باپلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مۇشۇ گەپنىڭ ئۈزىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، «تۇت ھەرپلىكلەر» دىيىلگەن بولسىمۇ، بېرىلگەن سوزلەر تۇت ھەرپلىك ئەمەس. بۇ يەردە بېرىلگەن سوزلەرگە ياكى يازما نۇسخىنىڭ 32 - بەت 5 - قۇر، 36 - بەت 13 - قۇر، 55 - بەت 12 - قۇر، 70 - بەت 2 - قۇر ۋە 71 - بەت 6 - قۇرلىرىدىكى سوزلەرگە قارىغاندا، «ئاخىرىدا ھەرپى ئىللەت — ا، و، ى ھەرپلىرى كەلگەن سوزلەر» دىمەكچى بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەردىكى سوزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا شۇ ئۈچ ھەرپنىڭ بىرى بار.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

زەممە بىلەن كەسرە ئارىسىدا كەلگىنى ئۈچۈن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

ئُوا uwa چاقىرغۇچىغا جاۋاپ تەرىقىسىدە ئېيتىلغان «خوش، لەۋەي» دېگەن مەنىلەردىكى سوز. بىرەر كىشى «ھەي مۇھەممەت» دىسە، ئۇنىڭغا جاۋابەن «خوش، نىمىگە بۇيرۇيدىلا؟» دېگەندەك ئوخشاش.

ئُوقا oka كېپىللىك، كاپالەت. مَنْ اَنى اُوقا اَلْدِمْ — *mən ani oka aldim* مەن ئۇنى كېپىللىككە ئالدىم.

اَوْ aw (« ا ـ ئېلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛) بۇيرۇغۇچىنىڭ بۇيرۇغىدىن باش تارتىشنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سوز، ئا ـ ئا.

اَیْ ay تۇق سىرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك رەخت.

اَیْ ay: اَیْ بِتِكِي — *ay bitiki* ئايلىق دەپتەر، ئەسكەرلەر- نىڭ ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر.

اِیْ əy «اَوْ» *aw* دېگەن سوزگە ئوخشاش بۇيرۇقنى ئالماس- لىقنى بىلدۈرىدىغان سوز، ئەھ.

بۇ باپتىكى غۇنىلىكلەر

اَنْكْ əŋ ئەڭ، مەگىز، ياڭاق. قِزِلْ اَنْكْ *əŋ* — *kizil* قىزىل مەگىز.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَنْڭ aŋ يېڧى دورا بولىدىغان بىر خىل قۇش، قوداي. بۇ قۇشنىڭ يېڧى ئالقانغا سۇرۇلسە، قولنىڭ كەينىدىن سىزىپ چىقىدۇ.

اَنْڭ aŋ «ياق، ئەمەس» دىگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان سوز.

ئوغۇزچە. بىرەر ئىشقا بۇيرۇلغان كىشى «اَنْڭ اَنْڭ *aŋ aŋ*» دىسە، «ياق - ياق» دىگەن بولىدۇ.

اُنْڭ əŋ ئوڭ. ئالىد، ئاۋال. اَلْ مَنْدَنْ اُنْكُدُنْ بَرْدى *ol məndən əŋdün bardi* — ئۇ مەندىن ئاۋال كەتتى.

اُنْڭ əŋ ئوڭ. بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگى. ياشِلْ اُنْڭْلُكْ تون *yaxil əŋlüg ton* — يېشىل رەڭلىك تون. يېشىل تون.

اُونْڭ oŋ ئوڭ. اُونْڭْ اِيشْ *oŋ ix* — ئوڭ ئىش. ئوڭاي ئىش. بۇ «اُنْڭاى *oŋay*» دىگەن سوزنىڭ قىسقارتىلغىنىدۇر.

اُنْڭ oŋ ئوڭ. اُنْڭ اَلِكْ *oŋ alik* — ئوڭ قول. چىگىملچە.

ئىككى ھەرپلىكلەر تۈگىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعِلْ fə'l، فُعِلْ fu'l، فِعِلْ fi'l شەكلىدە

ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق

سوزلەر بابى

أَلْپْ alp باتۇر، قەھرىمان. اَلْپْ يَغِيدا اَلْجَقْ جُغِيدا — *alp yaoɿida alqak qooɿida* باتۇر يىغىندا بىلىنەر، ئالچاق ① جاڭجالدا. شېىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْپْ اَرْتُنْكا اُلْدِيمُو
ايسِيز اَزُون قَاْدِيمُو
اُذْلَكْ اُوجِن اَلْدِيمُو
اَمْدِى يِرَكْ يِرْتَاوُر

① ئالچاق: 1) يۇۋاش، مۇلايىم، يۇمشاق كۆڭۈل: 2) يامان، بۇزۇق، ئەسكى، خائىن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

alp ərtoŋa eldimu
əsiz azun kaldïmu
eźlək eqin aldïmu
əmdi yürək yïrtïlur

[ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
ۋامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە - پارە بولماقتا.

آرْت art : ارْت سَج *art saq* — گەردەن چىچى. چۈنكى «ارْت» سۆزى «بويۇن، گەردەن» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

آرْت art ئارت، داۋان. «ارمگوكا اشك ارت بلور -*ər*- — *moguga əxik art bolur* ئېرىنچەككە بوسۇغىمۇ داۋان كۆرۈنەر» دىگەن ماقالىدىكىگە ئوخشاش.

اُرْت urt يىڭنە تۆشۈگى.

اُرْت ert ئوت، يالقۇن.

آست ast تار كوچا. چىگىلچە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَنْدْ and ئانت، قەسەم. «قەسەم ئىچ» دىيىش ئورنىغا «اَنْدِقْ *andik*» دىيىلىدۇ.

اَرْقْ ark چىقىرىندى، تاشلاندۇق. تَمُرْ اَرْقى *təmür arki* — تۆمۈر چىقىرىندىسى، تۆمۈر پوقى.

اُرْقْ urk: «اُرُقْ *uruk* — ئۇرغامچا!» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئوغۇزچە. بۇ ئەرەبچىدە «عُنُقْ»نى «عُنْقْ» دېگەنگە ئوخشاش.

اِرْقْ ïrk رەممالىق، پالچىلىق. بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپماق.

اَرْكْ ərk ئەرك، سەلتەنەت، ئۆز بەگ - ئۆز خانلىق.

اُرْكْ ork باشۋاغ، ئات - ئۇلاقنىڭ باشۋىغى؛ ئات چۇشمىگى.

اِرْكْ irk ئىرك. توت ياشقا تولاي دەپ قالغان ئەركەك قوي.

اِلْكْ ilk ئىلگىرى، ئاۋال، بۇرۇن. اِلْكْ سَنْ بَرْغِيلْ *ilk sən barqil* — ئاۋال سەن بارغىن.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار[1]

اُوبْ اُوبْ op op ھوپ - ھوپ. بىرەر ئىشتا ماختىمىسى.

---

[1] مەنقۇس — ئەرەبچىدە ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، بىرەر ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» بىلەن كەلگەن سۆزلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئاخىرى مات بولۇپ قالغان كىشىگە «اُوبْ اُوبْ *op*
op» دېيىلىدۇ.

اُوتْ ot ئوت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُوتْ تِيسا آغِيز
كُيْماسْ *ot təsə aoʁiz kөymas* — ئوت دېگەنگە ئېغىز
كويمەس. بۇ ماقال قىلىپ تاشلىغان سۆزىگە ئۆزرە ئېيتىـ
قان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُوتْ өt («و - ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تام
ياكى ياغاچ تۆشۈكى.

اُوتْ өt («و - ۋاۋ» ھەرپى يۇقۇرىدىكىدىنمۇ يۇمشاقراق تەلەپـ
پۇز قىلىنىدۇ) ئۆت، ئۆت خالتىسى.

اُوجْ өq ئۆچ، ئاداۋەت، كەك. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُوجْ كَـكْ قَمُغْ كِـشِي نِنْكْ يَلِنْكُوقْ اُوزا آلِيمْ بِيلْ
آذْكُولُوكُوكْ اُوغْـنْجا اَلِـكِيـنْكْ بِيـلا تَلِيمْ قِيـلْ

өq kək kamuoq kixiniŋ yalïŋuk üzə alïm bil
əzgülüküg uoʁanqa əlikiŋ bilə təlim kïl

[ئۆچ - كەكنى ھەممە كىشىنىڭ باشقىلار ئۈستىدىكى ئېلىمى
(دەپ) بىل، ياخشىلىقنى قولۇڭدىن كېلىشىچە كۆپ قىل.]

ئۆچ - ئاداۋەت تەلەپ قىلىپ ئېلىنىدىغان قەرزگە ئوخـ
شايدۇ، ئۆزۈڭدىن كەچ؛ شۇنى بىلىپ، چەتتىن كېلىپ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قالغانلارغا ۋە مۇساپىرلارغا قولۇڭدىن كېلىشىچە ياخشى-
لىق قىل.

ئوچ uq ئۇچ. نەرسىنىڭ ئۇچى. بىتاق ئوچى *putak uqi* —
پۇتاقنىڭ ئۇچى، شاخ ئۇچى.

ئوچ uq: ئوچ ئىل *uq əl* — چېگرا، چېگرىدىكى ئەل.

ئوچ uq بىرە، نەرسىنىڭ تۈگەپ كېتىشى. ئوغۇزچە. بويدا
نا ئوچ بار *boyda na uq bar* — كىشىلەر تويى-قىدىمە
(كوپ بولغىنى ئۈچۈن) تۈگىمەيدۇ.

ئود od («و-ۋاۋ» ھەربى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) زامان،
ۋاقىت. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن:

ئود كەچار كىشى تويىماس
يىلىنكوق ئوغلى مەنككو قىلماس

od kəqər kixi tuymas
yalinuk oofli mənggü kalmas

زامان ئۆتەر، كىشى تۇيماس،
ئادەم بالىسى مەڭگۈ قالماس.

ئود ud ئۇي، كالا. چىگىلچە. تۈرك خەلقلىرى قوبۇل قىلد-
غان ئون ئىككى يىلنىڭ بىرى «ئود يىلى» *ud yili* —
ئۇي يىلى» دېيىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُورْ :or أُورْ آتْ *or at* — ئورۇل ئات. توق قىزىل بىد-
لەن سېرىق رەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

أُورْ өr («و-ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تون
ياكى كەمزۇلنىڭ قولتۇغى.

اِيرْ ər توشۇك تېشىدىغان ئۆشكە.

اِيرْ ər يەر. بەزى شىۋىلەردە «يِيرْ *yər*»مۇ دېيىلىدۇ.

أُوزْ üz («ا-ئېلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۈز ياغ.
أُوزْلُكْ آشْ *üzlüg ax* — ئۈزلۈك ئاش.

أُوزْ üz گاس، پاك. أُوزْ كِشِي *üz kixi* — گاس ئادەم.

أُوزْ өz ئۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُورْكْلُوكْ تُنُوغْ اُوزْنْكْ كا
تَتْلِيغْ اَشِيغْ آذِينْقا
تُوتْغِيلْ قُنُوقْ اَغِيرْلِيغْ
يَدْسُونْ جَفْيِنْكْ بُذُنْقا

kөrklüg tonuƣ өzüŋgə
tatliƣ axiƣ ażinka
tutƣil konuk aƣirliƣ
yażsun qaviŋ bożunka

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

[كورکەم تونىى ئۆزەڭگە (قالدۇر)،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە،
مېھماننى ئىززەتلە،
داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن.]

كوركەم، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزەڭ كىي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھماننى ئىززەتلە، شوھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن.

أوزْ ɵz جىلغا. «تاغ أوزي *taƣ ɵzi*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

أوزْ ɵz : أوزْ كِشي — *ɵz kixi* ئۆز كىشى، يېقىنى. بۇ بِزنِاڭ أوزْ كِشي أولْ — *bu biznin̡ ɵz kixi ol* — بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشىمىز ئۇ.

أوزْ ɵz يۈرەك، ۋە قوساقتا ئوخشاش ئىچكى ئەزالار.

أوزْمْ آغْرِيدي *ɵzüm aƣridi* — قوسقىم ئاغرىدى.

أوزْ ɵz ئۆزەك، تومۇر. «يِغاجْ أوزي *yiƣaq ɵzi* — ياغاچ ئۆزىكى»مۇ دېيىلىدۇ. خورما دەرىخىنىڭ بېشىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئاق مادىدىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

أوزْ uz : أوزْ كِيشي — *uz kixi* قولى ئەپلىك كىشى، ئىش-ھۈنەرگە ماھىر ئادەم.

أوزْ ɵz : أوزْ قُنُقي — *ɵz kunuki* — بەدەندە (گەۋدىدە) ھەر-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەت قىلىدىغان نەرسە، روھ، جان. شېىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدى كُوزُومْ يَرُوقى
آلْدى اُوزُمْ قُنُقى
قَنْدا اَرِنْجْ قَنِيقى
اَمْدى اُودِينْ اُوذْغُورُورْ

bardi kozüm yaruki
aldi ozüm konuki
kanda oriŋq kaniki
əmdi udin ozoqurur

[كۆزۈمنىڭ يورۇغى كەتتى،
جېنىمنى ئالدى،
ئۇ قەيەردە بولغاي،
ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىتار.]

كوز نۇرۇم (سۆيگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەرلەردىكىن؟ (ئۇنىڭ يىراقتىدىن) كوزۇمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

اِيشْ ix ئىش. نا اِيشِنْكْ بارْ *nə ixiŋ bar* — نىمە ئىشىڭ بار؟

اِيشْ əx ئەش، ھەمراھ، يولداش؛ دوست - بۇرادەر. جىنى بار

كىشىمۇ «اِيشِنْكْ *əxlig*» دېيىلىدۇ. شېىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آنِنك ايشِين كَجوردم
ايشين يَما قَجوردم
اولوم اوتين ايجوردم
ايجتي بلب يوزى ترن

aniŋ ixin kəqürdüm
əxin yəmə kaqurdum
ölüm otin iqürdüm
iqti bolup yüzi türün

[ئۇنىڭ ئىشىنى پۈتۈردۈم،
ھەمرىيىنىمۇ قاچۇردۇم،
ئۆلۈم زەھىرىنى ئىچۈردۈم،
تەرى تۈرۈلۈپ ئىچتى.]

ئۇنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئىشىنى تۈگەتتىم، ھەمرىيە-
نىمۇ قاچۇردۇم، ئۇنىڭغا ئۆلۈم شەربىتىنى ئىچۈردۈم، ئۇ
تەرىنى تۈرۈپ ئىچتى.

اوغ uol ئوق، ئۈۋۈق، كىگىز ئۈينىڭ ئۈۋۈغى، تىرەك ياغىچى.

اوق ok ئوق، ئۇنچە، ئۇلۇش، ھەسسە. مىراس تەقسىماتىدا
تېگىدىغان ئۇلۇش. آنكار بير اوق تكدى — *aŋar bir ok təgdi* ئاڭا (مىراستىن) بىر ئوق تەگدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اُوكْ ɵg ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر «اُوكا *ɵgə*» دېيىلىدۇ. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ھەرقانداق ھايۋانمۇ «اُوكْ *ɵg*» دېيىلىدۇ. مەسىلەن: تۇت ياشتىن ئاشقان ئات «اُوكْ اَتْ *ɵg at*» دېيىلىدۇ.

ايكْ ik يىك. «يِيكْ *yik*»مۇ دېيىلىدۇ.

ايكْ ig كېسەل.

اُولْ ul ئۇل ~ ھۇل. مەسىلەن: «تامْ اُولِي *tam uli* — تام ئۇلى» دېگەندەك.

اُولْ ɵl ھۆل. اُولْ نانْكْ *ɵl naŋ* — ھۆل نەرسە؛ اُولْ تُونْ *ɵl ton* — ھۆل تون. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

ايلْ əl ئەل، مەملىكەت. بَكْ ايلِي *bəg əli* — بەگ ئېلى.

ايلْ əl ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق. قَبغْ ايلِي *kapuoq əli* — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر.

ايلْ əl ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركلەرنىڭ قانتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «ايلْ *əl*» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئاتباقار»نى «ايلْ باشِي *əl baxi*» دېيىش شۇنىڭدىن

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىقى» دېگەن سۆز بولسىمۇ،
بۇنىڭدىن «ئاتباقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.

ايلْ əl ئەل، ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش.

ايكي بَلكْ بيرلا ايلْ بلْدى —iki bəg birlə əl boldi — ئىككى بەگ بىر - بىرى بىلەن ياراشتى.

ايلْ əl : ايلْ كشي əl kixi — پەس ئادەم، ئەسكى ئادەم.

ايلْ قوش əl kux — تازقارا.

اومْ um : ار اومْ بلْدى ər um boldi — ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى. گوشنى كۆپ يېگەنلىكتىن، ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى.

اونْ on ئون.

اونْ ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز (ئۇزۇن ياكى قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىشىقىمۇ بولىدۇ).

اونْ un ئۇن.

اينْ ən : اينْ يير ən yər — ئەن يەر، ئېنىش، ئويمان يەر. اينْ يقْ ən yuk — ئوي - دۆڭ.

اينْ ən بىر نەرسىنىڭ ئېنى. بو بوز ايني نَجا —bu boz əni nəqə بۇ بوزنىڭ ئېنى نەچچىلىك؟

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

إِينْ in ئىن. شىر، تۈلكە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يىرتقۇچ هاي-
ۋانلارنىڭ ئۇۋىسى. بۇ سوز «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

إِينْ in يىن. قوي ژۇنى. «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

بۇ باپتىكى توت هەرپلىكلەر

أُوىْ oy ئوي، ئويمان.

أُوىْ oy: اُوىْ آتْ *oy at* — قارا تورۇق ئات.

ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سوزلەر تېگىدى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سوزلەر باپلىرى

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سوزلەر بابى

أَذُتْ azut ئوچ، ئوچۇم. بىر أَذُتْ نانْك bir azut nəŋ — بىر ئوچۇم نەرسە.

أَرُتْ arut: أَرُتْ اَتْ arut ot — يىل ئاتلىغان (يىللىغان) ئوت.

أُجُتْ oqut ئوچ، ئىنتىقام. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «أُوجْ oq».

أُغُتْ uqut بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئىچىتقۇ. بۇ ئىچىتقۇ بىرمۇنچە دورا - دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ خېمىر كېسىپ كومۇلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

قۇرۇتۇلغان كۈمۈلاچىتىن بىر دانىسى ئوبدان يانچىلىپ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورىلىپ، ئۈچ كۈنگىچە دۈملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئوبدان دۈملىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۆپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۈستىگە سۇ قۇيۇلىدۇ. تەرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۇيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ.

آڤْـتْ əvət «ھەئە، خوش، توغرا، شۇنداق» دىگەن مەنىلەردىكى سوز بولۇپ، بۇ سوز ئۈچ خىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: ياغما، توخسى، قىپچاق قەبىلىلىرى «آڤْـتْ *əvət*» دەيدۇ؛ ئو- غۇزلار «امْـتْ *əmət*» ياكى «اوتْ *əwət*» دەيدۇ؛ باشقا تۈرك قەبىلىلىرى «يَمْـتْ *yəmət*» دەيدۇ.

اُڤْـتْ uvut ئۇۋات، ئۇيات، هايا.

اُڤْـتْ uvut زىيابەتكە ياكى بەگ ھوزۇرىغا چاقىرىش.

اَكِتْ əgit داغ چۈشۈشتىن ياكى كوز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بالىلارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەپەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

اُكْتْ ögüt ئۆگۈت، نەسىھەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَلْغِيلْ اُكُتْ مَنْدِين اغول اَرْدَم تِيلا
بُويْدا اُولُغ بِلْكا بُلُبْ بِلْكِينَاكْ اُولا

aloqil ogüt məndin oqul ərdəm tilə
boyda uluoq bilgə bolup bilkiŋ ülə

[ئوغۇل، مەندىن ئۈگۈت-نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە، خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات.]

ئەي ئوغلۇم، مەندىن ئۈگۈت-نەسىھەت ئال، ئەدەپلىك ۋە تەرتىپلىك بولۇشقا تىرىش، تاكى ئەل ئىچىدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئەدەپ ۋە ئىلىم-ھېكمەت تارات.

اُكِتْ üɡit ئۈگۈت[①]. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئۇن تارتمىش.

اُكْتْجِي üɡitqi ئۇن تارتقۇچى، تۈگمەنچى.

اَكَتْ əɡət تويى كېچىسى كېلىن بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى خوتۇن، يەڭگە.

ايكِتْ igit يالغان. ئوغۇزچە. ايكِتْ سُوز — *igit søz* يالغان سۆز.

اُلُتْ ølüt بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈش. ئادەم ئۆلتۈرگەن كىشى

① بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاشلىقنى تۈگمەندە تارتىش ئۈچۈن ئېرىغداپ تەييارلاش مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

(قاتىل) «اُلْتجى» «əlütqi» دېيىلىدۇ.

اُلْتْ: əlüt اُلْتْ اَرْ əlüt ər — كۈچتىن قالغان قېرى كىشى.

اَتَجْ ataq ئاتىكاچا. ئۇزىنى يېزىتىنىڭ مويسىپىتى قىلىپ كۆر-
سىتىدىغان بالا «اَتَجْ اُغُول» «ataq ooqul» دېيىلىدۇ.

اِتِجْ atiq ئۇدىكام. كۆلزىپ.

اَشِجْ axiq قازان. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: اَشِجْ ايور
تُوبِمْ اَلْتُونْ قَمِجْ اَيُورْ مَنْ قَيْدَامَنْ — axiq ayur
tüpüm altun kamiq ayur mən kaydamən قازان
ئېيتۇر تۇۋۇم ئالتۇن، چۆمۈچ ئېيتۇر مەن نەدىمەن؟ بۇ
ماقال ئۇزىنى تونۇيدىغانلار ئالدىدا ماختانغۇچى كىشىگە
قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَكَجْ əgəq ئۇزىنىڭ ئەقلىلىقلىقى ۋە زىرەكلىكى بىلەن كىشى-
لەرگە ئۆز سىڭلىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سۆز قىز-
چاقلارنى ئامراق كۆرۈش ۋە ئەركىلىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَمَجْ amaq ئاماچ، نىشان، قارا.

اَمَجْ amaq ئاماچ، بوقۇسا، ياغاچ ساپان.

اُلِجْ oliq ئوغۇل بالىلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەر-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كىلتىش سوزى. الـِجِم *oliqim* ـــ ئوغۇلچىقىم. قارلۇقچە.

آنَج anaq كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ زىرەكلىگى بىلەن ھەممىگە ئوز ئانىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق، ئانىقىز. بۇ سوز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئىيتىلىدۇ.

آنُج ənüq كوزگە ئوسكەن گوش پەردە.

آغِر aoqir ئېغىر. اَغِرلِيغ كِشي *aoqirlioq kixi* ـــ خەلق ياكى بەگ ئالدىدا قەدىرلىك كىشى. تَـنكْرى مَنى اَغِيـرلادى *təŋri məni aoqirladi* ـــ تەڭرى مىنى ئەزىز قىلدى.

آغـِير آذاق اَمرُلـدِي *aoqir azak əmrüldi* ـــ ئىغىر ئاياق تىنچىدى، يەنى «قەدىمى ئېغىر ئادەم ئاستا ماگىسىمۇ، مەنزىلگە يەتتى» دىمەكچى.

آغِير aoqir : اَغِير نانْك *aoqir nəŋ* ـــ قىممەتلىك (قىممەت باھالىق) نەرسە.

اُغر ooqur : اُغر اَتْ *ooqur at* ـــ قاشقا ئات. بۇ سوز ئىبيىلىشى ھەم مەنىسى جەھەتتىن ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ. پەقەت بۇ سوزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئەرەبچىدە فەتھە، تۈركچىدە زەممە بىلەن كەلگەن، خالاس.

اُغر ooqur ۋاقىت. نا اُغُردا كَلْدِينْك *nə ooqurda kəldiŋ* ـــ قايسى ۋاقىتتا كەلدىڭ؟

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اُغرْ oqur دولەت. بَكْ اُغرِيندا مَنِكْ ايشِمْ ايتِلْدى — bəg oqurïnda mənin ixim ətildi بەگنىڭ دولىتى سايىسىدە مېنىڭ ئىشىم ئوڭشالدى.

اُغرْ oqur بىرەر ئىشتىكى ئىمكان ۋە پەيت. بُو ايِشْ اُغرْلُغْ بُلْدى bu ïx oqurluq boldï — بۇ ئىش دەل ۋاقتىدا بولدى.

اُغرْ oqur بەدەل. ئوغۇزچە. اَتْقا اُغرْ اَلْدِيمْ atka oqur aldïm — ئاتقا بەدەل ئالدىم.

اُغرْ oqur ئوڭۇشلۇق. خەيرلىك. ئوغۇزچە. بۇ سۆز يولۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. يُولْ اُغرْ بُلْسُونْ yol oqur bolsun — ئاق يول بولسۇن، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولسۇن.

اَكِرْ əgir ئېگىر. قوساق ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئۇسۇملۇك يىلتىزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَكِرْ بُلْسا اَرْ اُلْماسْ əgir bolsa ər əlməs — ئېگىر بولسا، ئەر ئۆلمەس. يەنى ئېگىر ساقلىغان ئادەم قوساق ئاغرىقىدىن ئۆلمەيدۇ، چۈنكى قوساق ئاغرىقىغا دۇچار بولغان ئادەم ئۇنى يېسە ساقىيىدۇ. بۇ ماقال «ھەر ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

اُكُرْ ügür تېرىق. بۇ سۆز تۈركچىدۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اُكُر : ügür ياغ اُكُرى yaγ ügüri — كۈنجۈت. ئوغۇزچە.

اُكُر ügür ئۈيۈر، توپ، قوي، كېيىك، توگە قاتارلىق تۇت-
پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ، چىل ۋە كەكلىك قاتارلىق قۇش-
لارنىڭ توپى.

آمِر əmir تۇتەك، تۇمان. ئوغۇزچە.

اُبُز obuz دوڭ. اوى اُبُز oy obuz — ئوي-دوڭ يەر.

آتِز atiz ئېتىز. ئەككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر.

اُجُز : uquz اُجُز نانك uquz naŋ — ئەرزان نەرسە. خار ۋە
پەس كىشىمۇ «اُجُز uquz» دېيىلىدۇ. بَك انى اُجُزلادى
— bəg ani uquzladi — بەگ ئۇنى خارلىدى.

اُذُز uzuz قوتۇر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تِلْكُو اوز اِينكا اُرسا
اُذُز بُلُور tilkü öz inigə ürsə uzuz bolur — تۈلكە
ئۆز ئىنىگە ھۈرسە، قوتۇر بولار. بۇ ماقال ئۆز ئىبلىدىن،
ئۆز ئۇرۇغىدىن ۋە ئۆز شەھىرىدىن تانغان يامان ئادەملەرگە
قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

آذِيز əziz ئېگىز. آذِيز يِير əziz yər — ئېگىز يەر. باشقا ئېگىز
نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. آذِيز تاغ əziz taγ —
ئېگىز ياكى ئاشقىلى بولمايدىغان تاغ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آغز aoquz ئوغۇز. ئىنەك ياكى قوي تۇغقاندىن كېيىن چىـ-
قىدىغان يېڭى سۈت. بۇ سوزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ئىككى
مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ بۇنى
«ز - z» بىلەن يازسىمۇ بولىدۇ.

آغز aoqïz ئېغىز. دەريا، تۇلۇم، كوزا، كۈپ، قۇدۇق ۋە شۇ-
نىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ئاغزى.

آغز aoqïz ئېغىز. ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاغزى. ماقالدا
مۇنداق كەلگەن: آغز يِيسا كوز اياذور — *aoqïz ɣəsə koz uyazur*
ئېغىز يېسە، كوز ئۇيىلار. بۇ ماقال
بىراۋنىڭ بىرەر نەرسىسىنى يېگەن ياكى ئالغان. ئەمما
ئۇنىڭ ھاجىتىدىن چىقالماي خىجالەتتە قالغان كىشىگە
قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُغز ooquz ئوغۇز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئوغۇزلار تۈركمەن-
لەردۇر. ئۇلار يىگىرمە ئىككى ئۇرۇق بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ
ئايرىم بەلگىسى ۋە ماللىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار.
ئۇلار بىر - بىرىنىڭ مېلىنى شۇ تامغىلارغا قاراپ تونۇيدۇ.
بىرىنچىسى ۋە بېتەكچىسى: قِنِق *kinik* — قىنىق.
زامانىمىزنىڭ سۇلتانلىرى شۇلاردىندۇر. ماللىرىنىڭ
تامغىسى: .
ئىككىنچىسى: قَيِغ *kayïoq* — قايىغ. ئۇلارنىڭ
تامغىسى: ١٧١ .

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئۈچىنچىسى: بايندر *bayundur* — بايۇندۇر.
ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

تۆتىنچىسى: اقا *iva* — ئىۋا. ئۇلار «يىۋا *yiva* — يىۋا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تامغىسى: .

بەشىنچىسى: سلغر *saloqur* — سالغۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئالتىنچىسى: افشار *afxar* — ئافشار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

يەتتىنچىسى: بكتلي *bəktili* — بەكتىلى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

سەككىزىنچىسى: بكدز *bügdüz* — بۈگدۈز. ئۇلار-نىڭ تامغىسى: .

توققۇزىنچىسى: بيات *bayat* — بايات. ئۇلارنىڭ تامغىسى:

ئونىنچىسى: يزغر *yazoqir* — يازغىر. ئۇلارنىڭ تامغىسى:

ئون بىرىنچىسى: ايمر *əymür* — ئەيمۈر. ئۇلارنىڭ تامغىسى:

ئون ئىككىنچىسى: قرا بلك *kara bolük* — قارا بولۇك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئون ئۈچىنچىسى: الكا بلك *alka bolük* — ئالقا

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بولۇك. ئۇلارنىڭ تامغىسى:

ئۇن تورتىنچىسى: اِكدِر *igdir*[1] — ئىگدىر. بۇلار نىڭ تامغىسى: .

ئۇن بەشىنچىسى: ارِكر *ürəgir* — ئۈرەگىر. بۇلار «يرِكر *yürəgir* — يۈرەگىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئۇن ئالتىنچىسى: توترِقا *tutïrka* — تۇتىرقا. ئۇ-لارنىڭ تامغىسى: ٧٨.

ئۇن يەتتىنچىسى: اولاينْدلغ *ulayundluq* — ئۇلا-يۇندلۇغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئۇن سەككىزىنچىسى : توكر *tügər* — تۈگەر. بۇ سوز بەزىدە «و - ۋاۋ» ھەرپى تاشلىنىپ، «تكر» شەك-لىدىمۇ يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئۇن توققۇزىنچىسى: بجنك *paqənək* — پەچەنەك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

يىگىرمىنچىسى: جولدر *quwuldar* — چۇۋۇلدار. ئۇ-لارنىڭ تامغىسى: .

---

[1] بۇ سوز يازما نۇسخىدا «اكدر» شەكلىدە «د» ھەرپىگە ھەم كەسرە ھەم فەتھە قويۇپ يېزىلغان. بىز بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ، بۇ سوزنى «اِكدِر *igdir*» دەپ ئالدۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يىگىرمە بىرىنچىسى: جَبْنِي *qəbni* — چەبنى. ئۇلار-
نىڭ تامغىسى: .

يىگىرمە ئىككىنچىسى: جَرُقْلُغْ *qarukluoq* — چارۇق-
لۇغ. بۇلارنىڭ سانى ئاز، تامغىسى نامەلۇم.

مەھمۇت ئېيتىدۇكى، كىشىلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۇرۇق-
لىرىنى بىلىشكە مۇھتاج بولغاچقا، مەن ئۇلارنى بىرمۇ-
بىر يېزىپ چىقتىم. بۇ تامغىلار ئۇلارنىڭ ئات-ئۇلاق ۋە
ماللىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئارىلىشىپ كەتسە، شۇ بەل-
گىلەرگە قاراپ تونۇۋالىدۇ.

يۇقۇرىدا ساناپ ئۆتكەنلىرىم ئوغۇزلارنىڭ توپ
ئۇرۇقلىرىدۇر. بۇ ئۇرۇقلارنىڭ يەنە بىرەۋنچە ئايماقلىرى
بار. گەپنى قىسقا قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېيتىپ ئول-
تۇرمىدىم. بۇ ئېيتىلغان ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرى ئۇلارنى
قۇرغان ئەڭ قەدىمقى بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئەرەپ-
لەردە بَنُو سَلِيْم (سەلىم ئوغۇللىرى)، بَنُو خَفَاجَه (خەفاجە
ئوغۇللىرى) دەپ يۈرگۈزۈلگىنىدەك، ئۇلارمۇ ئۆز نام-
لىرىنى قەدىمقى ئاتا-بوۋىلىرىغا قاراپ شۇنداق يۈرگۈزىدۇ.

اُكُزْ ögüz جەيھۇن ۋە فىراتقا ئوخشاش ھەممە چوڭ ئېقىن-
لارغا بېرىلگەن نام. بۇ سوز يالغۇز قوللىنىلغاندا، ئوغۇز-
لارچە «بَناكِتْ *banəgit* — بەنەگىت» دەرياسى دىگەن
ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى شۇ
دەريا قىرغاقلىرىغا جايلاشقان؛ ئۇلارنىڭ كۆچمەنلىرىمۇ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

شۇ دەريا قىرغاقلىرىدا ياشايدۇ. تۈرك خەلقلىرى ياشاي-
دىغان ئۇلكىلەردىكى باشقا بىرمۇنچە دەريا ۋە ئېقىنلارمۇ
«أكز» *ogüz* دەپ ئاتىلىدۇ. «الا» *ila* — ئىلى» ۋادىسى
بىلەن «يفنج» *yafinq* — يافىنچ» ۋادىسى ئارىلىقىدا چېگرىدا
جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ «ايكى اوكوز» *iki ogüz* —
ئىككى ئۆگۈز» دەپ نام بېرىلگەن.

أكز *oküz* ئۆكۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اكز آذاقى بلغنجا
بزاغو بشى بلسا ييك — *oküz azaki boloqinqa buzaoqu baxi bolsa yag* ئۆكۈزنىڭ پۇتى بولغۇچە، موزاينىڭ
بېشى بولغان ياخشى. بۇ ماقال «بېقىندىلىقتىن مۇستە-
قىللىق ياخشى» دىگەن مەندە ئىشلىتىلىدۇ.

آقس *avus* مۇم. بۇلغارچە.

اولاس *ulas*: اولاس كوز *ulas koz* — خۇمار كوز. شېئىردا
مۇنداق كەلگەن:

بلنار مينى اولاس كوز
قرا منكيز قيزيل يوز
اندين تمار توكال توز
بلناب ينا اول قجار

bulnar məni ulas kɵz
kara məŋiz kïzïl yüz
andïn tamar tügəl tüz
bulnap yana ol kaqar

[ئوۋلار مېنى خۇمار كوز،
قارا خاللىق قىزىل يۈز،
تامار ئاندىن تۈگەل ئۈز،
ئوۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.]

قارا مەڭلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كوز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ-دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

أپش ɵpüx ئۆپۈشۈش، سۆيۈشۈش.

آتش atïx ئېتىشىش.

آتش atïx ئاتىش. ئەرلەر ئىسمى.

أتش utux ئۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.

أتش ɵtüx («١-ئېلىق» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئويۇندا ئوتتۇش. بۇ ئويۇن مۇنداق بولىدۇ: باللار هالقا شەكلىدە ئولتۇرۇپ، ئارىدىن بىرى يېڭىدىكىسىنى تۇرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «أتش أتش ɵtüx ɵtüx» دەيدۇ، يەنى «سەنمۇ يېنىڭدىكى بالىنى تۇرت» دەيدۇ. ئۇمۇ شۇنداق قىلىدۇ،

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ھالقىنىڭ تاكى ئاخىرىغىچە شۇنداق داۋام قىلىدۇ.

اِتِش itix ئىتتىرىشىش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر - بىرىنى ئىتتى-رىشىشى.

اُجَش eqəx ئۆچەكىشىش، بەسلىشىش، باغلىشىش. اول مَنِنْك بِرْلا اُجَشْدى — *ol məniŋ birlə eqəxdi* ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆچەكەشتى.

آدَش adax ئاداش.

اِدِش idix ئىدىش، قاچا - قۇچا. ياغاچ، توخسى، يەمەك، ئوغۇز، ئارغۇ تىللىرىدا داس، چوگۈن ۋە لېگەن - تاۋاقلا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئىدىش» دېيىلىدۇ.

آرِش arix ئۇرۇش ~ ئارىش. «اَرِش اَرْقاغ» *arix arkaoq* — ئۇرۇش - ئارقاق» دەپ قوللىنىلىدۇ.

اُرُش urux ئۇرۇش، ئۇرۇشۇش.

آغِش aoqix ئۇرلەش، ئېشىش.

اُغُش ooqux ئۇرۇق - جەمەت.

اُۋُش uvux ئۇۋاق نەرسە. اُۋُش اَتماك *uvux ətmək* — ئۇۋاق نان.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اۇقۇش ukux ئۇقۇش، چۈشىنىش. اۇقۇشلۇغ كىشى — *ukuxluq kixi* ئۇگلۇق كىشى. غەرەز ئۇقىدىغان كىشى.

اۆكۈش üküx : اۆكۈش ناڭ *nəŋ* — *üküx* كۆپ نەرسە.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن: تىرىك اَسَن بُلسا تاڭ اۆكۈش كۆرۈر — *tirig əsən bolsa taŋ üküx kөrür* — جان ئېسەن بولسا، تاڭ (قالارلىق) ئىشلارنى كۆپ كۆرەر، ئادەمنىڭ بېشى ئامان بولسا، قىزىق ئىشلارنى كۆپ كۆ-رىدۇ، دېمەكچى.

اۆكۈش øküx : اۆكۈش يىلقى *økux yilki* — توسۇن يىلقا.

آلىش alix ئېلىش. دەريا ياكى كۆللەردىن سۇ ئاچىدىغان ئېغىز.

آلىش alux ئالۇش. قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

آلىش alix ئېلىش. قەرزداردىن قەرزنى ئېلىش. آلىش بېرىش — *alix bərix* ئېلىش - بېرىش. يەنى ئالىدىغاننى ئېلىش، بېرىدىغاننى بېرىش.

اۆلش ülüx ئۈلۈش، ئۈق، ئۈنچە، ھەسسە («ش - x» ھەرپى ئەسلىدە «ك - k»دۇر).

اۆلك ülük «اۆلش *ülüx*» سۆزنىڭ ئورنىدىكى سۆز. ئەرەپ-چىدىمۇ مۇئەننەسنى[1] بىلدۈرىدىغان «ك - k» ھەرپى

① مۇئەننەس — ئاياللار سىيغىسى،

«ش ـ x» ھەرپىگە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: مەجنۇننىڭ «فَعَيناشِ عَيناهاَ وَجِيدُشِ جِيدُهاَ» دېگەن سوزلىرىدىكى «عَيناَشِ جِيدُشِ» سوزلىرى «عَيناكِ جِيدُكِ» ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاش.

اُلشْ ulux يېزا، قىشلاق. چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش» شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا بالاساغۇن شەھىرى «قوز اولوش» kuz ulux»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلشْ ülüx ئۈلۈش، ئۈلۈش، ئۈنچە، ھەسسە. خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش. بۇ سوزنىڭ ئاخىرىدىكى «ش ـ x» ھەرپى «ك ـ k»دىن ئالماشقان. ئەرەپچىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَبِكَ وَ تَحتَكِ» دېگەن سوزلەرنى «قَد جَعَلَ رَبشِ وَ تَحتَشِ سَرِيّاً» دېگەن ئىبارىدە «ربش و تحتش» دەپ ئوقۇغانغا ئوخشاش.

اَجِغْ aqïq خان مۇكاپاتى. خانْ مَنكا اَجِغ بِيردى — han maŋa aqïq bərdi خان ماڭا مۇكاپات بەردى.

اَجِغْ aqïq ياخشى ئوزۇقلىنىش. اوزُونكْنى اَجِغلغ تُت — ozüŋni aqïqlïq tut ئوزەڭنى ياخشى ئوزۇقلاندۇر. ئوزەڭنى ياخشى كۈت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آجِغْ aqïoq ئاچچىق. تەمى ئاچچىق بولغان نەرسلەر.

آذِغْ aẓïoq ئېيىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اَقْجِي نَجا آلْ بِلْسا آذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيْر — *avqi nəqə al bilsə aẓïoq anqa yol bilir* ئوۋچى قانچە ھىلە بىلسە، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ. بۇ ماقال ئىككى تەجرىبىلىك كىشى بىر-بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈپ قالغاندا ئېيتىلىدۇ.

آذِغْ aẓïoq مەسلىگى يېشىلگەن، ھوشيار كىشى. اَسْرُكْ آذِغْ *əsrük aẓïoq* — مەس ۋە ھوشيار.

آذِغْ aẓïoq ئازىغ. بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى.①

اُذْغْ oẓuoq ئويغاق. اُذْغ اَرْ *oẓuoq ər* — ئويغاق ئادەم. اُذْغ كُونْكُولْلُوكْ اَرْ *oẓuoq kəŋülüg ər* — ھوشيار ئادەم، سەزگۈر ئادەم.

آرِغْ arïoq چېدىر يوپۇغى. بارسفانچە.

آرِغْ arïoq ئېرىغ، پاكىز. آرِغ نانْكْ *arïoq nəŋ* — ئېرىغ نەرسە.

---

① ھازىرقى ئاتۇش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە «ئازاق» دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار. مەھمۇت قەشقەرى بۇ يېزىنى «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا» — بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى» دەپ شەرھلىگەن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُرُغْ uruoq ئۇرۇق. يەرگە چېچىلغان دانىمۇ «ارُغ» دېيىلىدۇ.

ارُغ اَكْتِي əkti uruoq — ئۇرۇق چاچتى. يېقىن تۈۋ-

قانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «ارُغ تَرِغ tarïoq uruoq —

ئۇرۇق - تۇققان» دېيىلىدۇ.

آزِغْ azïoq ئېزىق. هايۋاننىڭ مەرگەن چىشى.

آسِغْ asïoq ئاسىق، پايدا، نەپ.

اُسُغْ osuoq ئەپ، ئوسۇل، يول. بُو اِيْش اُسْغِي مُنْدَغْ bu ix — osuoqï mundaoq بۇ ئىشنىڭ ئېپى مۇنداق.

آلِغْ alïoq هەر نەرسىنىڭ يامىنى، ئەسكىسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُلُغْ uluoq ئۇلۇغ. هەر نەرسىنىڭ چوڭى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْلُوقُغ بُلْسا سَنْ اَذْكُو قِلِينْ
بُلْغِيل كِشِيكْ بَكْلارْ قَتِنْ يَخْشِي اُولاَنْ

uluoqlukuoq bulsa sən əzgü kïlïn
boloqïl kixig bəglər katïn yahxï ulan

[ئۇلۇغلۇقۇقا ئېرىشسەڭ، ياخشى قىلىقلىق بول،
بەگلەرنىڭ قېشىدا كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلغۇچى بول.]

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇقتا ئېرىشكەن ھامان خۇلقۇڭنى تېخىمۇ ياخشىلا، بەگلەر ئالدىدا باشقىلار ئۈچۈن دائىم ياخشىلىق قىلغۇچى كىشى بول.

اِلِغ ilïƣ ئىللىق، ئىللىمان. اِلِغ سُوق *ilïƣ suv* — ئىللىق سۇ. بۇ سوزنىڭ ئەسلى «يِلِغ *yilïƣ*».

آجُق aquk ئوچۇق. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «آجُق قَبُغ *aquk kapuƣ*» — ئوچۇق قوۋۇق» دېيىلىدۇ. ئاسمان بۇلۇتسىز بولسا، «آجُق كُوك *aquk kɵk*» دېيىلىدۇ؛ تېنىق ۋە روشەن ئىش «آجُق اِيش *aquk ïx*» دېيىلىدۇ.

اُجَق oqak ئوچاق.

آجِق aqïk چوڭ ئاكا. خاقانىيلىكلەر چوڭ ئاكىسىنى «آجِقِم *aqïkïm*» دەپ چاقىرىدۇ. «ق - *k*» ھەرپى پەقەت بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى «م - *m*» بىلەنلا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئىككىنچى شەخسكە «آجِقِنْك *aqïkïŋ*» دېيىلمەيدۇ.

آذَق ażak ئاياق، پۇت.

آذُق ażuk : اَذُق نَانْك *ażuk naŋ* — تونۇش ئەمەس نەرسە. «آذُق» سوزىنىڭ ئەسلى «بۇزۇق، ئۆزگەرگەن» دېگەن مەنىلەردىكى «آغدُق *aƣduk*» بولۇپ، بۇ سوز «آنِنْك»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەڭزى ئاغدى *aniŋ məŋzi aoqdi* — ئۇنىڭ چىرايى ئۆز-
گەردى» دېگەن جۈملىدىكى «اغدى *aoqdi*» سۆزىدىن
ئېلىنغان. يېنىكلىتىش ئۇچۇن «غ - *oq*» ھەرپى چۈشۈ-
رۈپ قالدۇرۇلغان.

اُذِقْ uzik : اُذِقْ ارْ *uzik ər* — ئۇيقۇ باسقان ئادەم.

اِذُقْ izuk قۇتلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە. ئۆز
ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال «اِذُقْ *izuk*» دېيىلىدۇ.
ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۇڭى
قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ.

اِذُقْ izuk : اِذُقْ تاغْ *izuk taoq* — ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ.

اَرِقْ arik ئېرىق، ئۆستەڭ. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: آغِيلْدا
اُغْلاقْ تُغْسا اَرِقْدا اُوتى اُونارْ —*aoqilda oqlak tuoqsa*
arikda oti ünər ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا، ئېرىقتا ئوتى
ئۈنەر. بۇ ماقال «ئوزۇق ياكى رىزىق ئۇچۇن ئارتۇقچە
قايغۇرۇشنىڭ ئورنى يوق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَرُقْ aruk : اَرُقْ اَرْ *aruk ər* — ھارغىن ئادەم. بۇ سۆز باش-
قىلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. اَرُقْ تُرُقْ —*aruk*
turuk ئارۇق تۇرۇق. پەرغانە بىلەن قەشقەر ئارىسىدىكى
بىر داۋاننىڭ نامى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أَرُقْ aruk ئۆرۈك، جۈدەك. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

أُرُقْ uruk ئارغامچا.

أَزُقْ azuk : أَزُقْ اُوقْ *azuk ok* — ئازغان ئوق. نەدىن ۋە
كىم تەرىپىدىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم ئوق.

أَزُقْ azuk : اَزُقْ مُنْقْ *azuk muŋk* — ئازغان - تازغان.

أَزَقْ azak ئازاق. ئوغۇز بەگلىرىدىن بىر چوگىنىڭ ئىسمى.

أَزُقْ azuk ئوزۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: سَرْتْ نِنْكْ اَزُقِي
اِرَغْ بُلْسَا يُولْ اُوزَا يِيرْ — *sartniŋ azuki ariq bolsa*
yol üzə yər سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىق بولسا، يول ئۈس-
تىدە يەر. بۇ ماقال ئۆزىنى پاك ۋە توغرا ھىساپلاپ
مەيدىسىگە ئۇرىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

أُزَقْ uzak ئۇزاق. بىرەر ئىش ئارقىغا سورىلىپ كەتسە
«اُزَقْ اِيشْ» *uzak ix* دېيىلگىنىدەك. بىر يەرگە
ئەۋەتىلگەن كىشى كېچىكسە، «يَلَاوَجْ اُزَقْ بَرْدِي
yalawaq uzak bardi — ئەلچى ھايال بولدى» دېيىلىدۇ.

أُزُقْ ozuk : اُزُقْ اَتْ *ozuk at* — ئۆزار ئات، بەيگە ۋە
شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتى-
دىغان ئات.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَشَقْ axak تووەن، پەس. ئوغۇزچە.

اَشُقْ axuk ئوشۇق. ئادەم ۋە هايۋان ئوشۇغى.

اُشَقْ uxak ئۇششاق. اُشَقْ نانْكْ *uxak nəŋ* — ئۇششاق نەر-سە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، كىچىك بالىلار «اُشَقْ اُغْلانْ» *«uxak ooqlan»*، ئۇۋاق ئەتۇن «اُشَقْ اوتُنْكْ» *«uxak otuŋ»* دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپلۈككىلا ئىشلىتىلىدۇ.

اَشُقْ axuk تومۇر قالپاق، دوبۇلغا. بۇ سۆزدىكى «ا - ئېلىف» ھەرپى «ى - يا» ئورنىغا كەلگەن. ئەرەپچىدىمۇ بەزى سۆزلەر شۇنداق. مەسىلەن: «اَلْمَعِيّ و يَلْمَعِيّ»غا ئوخشاش.

اُغُقْ ooquk ئوتۇك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق، يەختە ~ دەكتە.

اِقْ ivik تاغ ئۆچكىسى. چۆل ۋە تاشلىق جايلاردا ياشاي-دىغان بىر خىل كېيىك.

اَلُقْ : aluk اَلُقْ اَرْ *aluk ər* — تېقىر باش ئادەم. ئوغۇزچە.

اُلُقْ oluk ئولاق. كۆتەكتىن ئويۇپ ياسىلىپ، ئات - ئۇلاق سۇغىرىش ۋە ئۈزۈم شىرنىسى سوۋۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئولاق.

اُلُقْ : uluk اُلُقْ تونْ *uluk ton* — كونىرىغان تون. كونىراپ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كەتكەن ھەرقانداق نەرسە «اُلُق *uluk*» دېيىلىدۇ.

اُلْق oluk ئولاق، قولۋاق، قىيىق. بۇ سوزنىڭ ئەسلى يۇقۇرىدىكى① سوز بىلەن بىر.

اُلْق uluk ئاتنىڭ ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: اُلُق يَغِرى اُغولْقا قَلِيرْ — *uluk yaƣiri oƣulka kalir* — ئۇچا يېغىرى ئوغۇلغا قالار. چۈنكى ئۆگە ۋە سىڭىرلار شۇ يەرگە جايلاشقانلىقتىن، ئۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ.

آلِقْ alik ئۇچار قاناتلار تۇمشۇغى. ئوغۇزچە.

آنُقْ anuk: آنُق نانْك *anuk nəŋ* — تەييار نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: آنُق اتْر تُتْسا يوقْا سانْماس — *anuk utru tutsa yokka sanmas* — تەييار (بارى) ئالدىغا قويۇلسا، يوقتا سانالماس. بۇ ماقال ئويى ئىگىسىنىڭ مېھماننى بار نەرسىسى بىلەن كۈتۈشى لازىملىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

آپَكْ əpək بالىلار تىلىدا «نان» دېمەكتۇر.

آتَكْ ətək ئېتەك.

---

① بۇ يەردە «يۇقۇرىدىكى» دەپ «اُولُق» *oluk* — «ئولاق» سۆزى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَتْكْ ətük ئۆتۈك.

اُوتْكْ θtük ھىكايە، چۆچەك؛ ئوتۈنۈش. بىرەر مەقسەتنى خانغا ئېيتىپ ئۇقتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسلى «بىرەر نەرسىنى ھىكايە قىلىش» دىگەن مەنىدىكى سۆز.

اُتْكْ θtük ئۆتۈگ ~ ئۆتۈك. ئىچ ئۆتۈش ۋە قۇسۇش كېسىلى.

اَنْكَارْ اُتُوكْ تُتّي *aŋar θtük tutti* — ئاڭا ئۆتۈگ كېسىلى تەگدى.

اُتْكْ ütük دەزمال. ھاندۇۋا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تۆمۈر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزدۇ-تىپ باسىدۇ.

اِجُكْ iqük ئىچمەك ~ ئۈچۈك. بۇلغۇن، سەسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخ-شاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا.

اُذِيكْ üzik ئۈدۈك، كويۇك. ئىشق - مۇھەببەتنىڭ قىزغىنلىشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُوذِيكْ مِينِي قُمتِّي
سَقِنْجْ مَنْكَا يُمتِّي
كُونْكْلُومْ اَنكَارْ اَمتِّي
يُوزُمْ مَنْكْ سَرْغَرُورْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

üzik məni komitti
sakinq maŋa yumitti
kəŋlüm aŋar əmitti
yüzüm məniŋ saroqarur

[ئۈدۈك (سۆيگۈ) مېنى ھاياجانغا سالدى،
قايغۇ ماڭا توپلاندى،
كۆڭلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى،
يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.]

يارغا بولغان ئىشق - مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ - ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەممىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

اَرُك ərük شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارائۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمى نامى. بۇ مېۋىلەر بىر-بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ: تُولُك اَرُك *tülüg ərük* — شاپتۇل، ساريغ اَرُك *sarïq ərük* — ئۆرۈك. قَرا اَرُك *kara ərük* — قارائۆرۈك.

اُرُك ørük ئۆرۈك. سَچ اُرُك *ørük saq* — ئۆرۈك (ئۆرۈمە) چاچ.

اُرُك ürük بىر يەردە مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ قېلىش. سُو اُون كُون اُرك بُلْدِى — *sü on kün ürük boldï* قوشۇن بىر جايدا ئون كۈن تۇرۇپ قالدى، يەنى قوز-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

غالمدى، ئۇرۇش قىلمدى. بىرەر بەگ ياكى قەبىلە بىر يەردە تۇرۇپ قالسىمۇ، شۇ سوز ئىشلىتىلىدۇ.

اِرِكْ irik : اِرِكْ نانْكْ *irik nəŋ* — چىرىك نەرسە. اِرِكْ اُتُونْكْ *irik otuŋ* — چىرىك ئوتۇن.

اَرِكْ ərik : اَرِكْ نانْكْ *ərik nəŋ* — ئېرىيدىغان نەرسە، ياغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئېرىيدىغان نەرسە. توڭلىغاندىن كېيىن ئېرىيدىغان ھەرقانداق نەرسە «اَرِكْ نانْكْ *ərik nəŋ*» دېيىلىدۇ.

اِرُكْ ərük يېرىق. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىكى يېرىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: كُنْدا اِرُكْ يُقْ بَكْدا قِيِقْ يُقْ — *kündə ərük yok bəgdə kiyik yok* كۈندە يېرىق يوق، بەگدە يېنىۋىلىش يوق. بۇ ماقال بەگلەرنى ئۆز سوزىدىن قايتماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَرُكْ ərük تېرە ئاشلىغۇچ. تَرِى اَرُكْلادِى — *təri ərüklədi* تېرە ئاشلىدى.

اَرِكْ ərik : اَرِكْ يِلْقِى *ərik yilki* — يورغا يىلقا. ئوينىاق ئاتمۇ «اَرِكْ اَتْ *ərik at*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَرِكْ ərik: اَرِكْ اَرْ ərik ər — ئىشچان، يۈرەكلىك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن. اَرِكْ اِرِنِي ياغْلِيغْ اَرْمَكُو باشي قانْلِيغْ — *ərik ərini yaqliq ərməgü baxi kanliq* ئىشچاننىڭ ئېرىنى ياغلىق، ھورۇننىڭ بېشى قانلىق. ئىش- چان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گوشلەرنى كۆپ تېپىپ يېگەچكە، كالپۇگى ياغلىشىدۇ؛ ھورۇن ئادەم ئۆزىنىڭ ئېرىنچەكلىكىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قانىتىدۇ. بۇ ماقال ھورۇنلۇقنى تاشلاپ، ئىشچان بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِرِكْ irik يىرىك. اِرِكْ ناَنْكْ *irik nan* — يىرىك نەرسە. تاز ۋە قوتۇر باشمۇ «اِرِكْ *irik*» دېيىلىدۇ.

اَزِكْ əzik تېرىدىكى ئۇزۇنچاق تىرناق ئىزى.

اُزُكْ ozük خوتۇنلارغا بېرىلگەن لەقەم. ساپ ئالتۇندەك ئاق كۆڭۈل خوتۇن «اَلْتُونْ اُزُكْ *altun ozük*» دېيىلىدۇ. بەدىنى مەرۋايىتتەك پاكىزە بولغان خوتۇن «اَرْتِنِي اُزُكْ *ərtini ozük*» دېيىلىدۇ. چۈنكى مەرۋايىتنىڭ چوڭى «اَرْدِنِي *ərdini*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «د - *d*» ھەرپى «ت - *t*» ھەرپى بىلەن ئالماشقان. بۇ لەقەم چى-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

گىل خوتۇنلىرى ئۈچۈن قويۇلغان. بۇ سۆز ئەسلىدە «ئۆزى» دېگەن مەنىدىكى «اُوزْ øz» سۆزىدىن ئېلىنغان، سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ك - k» ھەرپى شۇ نەرسىنىڭ ئۆزىلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ اَرْنى اُكْ كَلْدُرْ ol ərni øk kəldür — ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنىلا كەلتۈر، دېگەنگە ئوخشاش. قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر بىلەن تەركىبتە «ق - k» ۋە «غ - q» تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەردە «øk» ئورنىغا «ok» ئىشلىتىلىدۇ.

اُزُكْ øzük ئويۇلۇپ كېتىپ كۆل بولۇپ قالغان يەر. دەريالاردىن بولۇنۇپ چىققان قولتۇقلارغىمۇ «اُزُكْ سُوْ øzük suv» دېيىلىدۇ.

اُزَكْ øzək ئۆزەك، گۆرەن تومۇر. مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ «مَازالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ تُعاوِدُنِي في كُلِّ عامٍ حتّى كانَ هذا اَوانُ قَطَعَ ابْهَري» دېگەن ھەدىسىدىكى «ابْهَرْ» سۆزى ئەنە شۇنداق مەنىدە كەلگەن.

اُزُكْ üzük بوغۇم، ھىجا. بِتِكْ اُزُكْلادى bitik üzüklədi — كىتابنى ھەجىلىدى. ھىجا ھەرپلىرىنىڭ ھەر بىرىمۇ «اُزُكْ üzük» دېيىلىدۇ. «ز» ھەرپى ئىككى مەخرەج ئوتتۇرىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بُو نا اُزُكْ اُلْ bu nə üzük ol — بۇ قانداق ھەرپ؟

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اسك isik : اسك يير isik yər — قاغجىراپ ياتقان دالا.

اسك isig ئىسسىق. اسك نانك isig nəŋ — ئىسسىق نەرسە.

اسك كۈن isig kün — ئىسسىق كۈن.

اَشك əxük يىپىنچا.

اَشك əxük كوشۇك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ قەۋرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەل- لەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق.

اُشك üxik ئۈششۈك. مېۋىلەرنى ئۈششۈتۈۋېتىدىغان سوغۇق.

اَلك əlik ئىلىك، قول. انك الك oŋ əlik — ئوڭ قول. ئوغۇزلار بۇنى «ساغ الك saoı əlik» دەيدۇ. سول قولنى تۈرك خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى «سول الك sol əlik» دەيدۇ.

اُولك olüg ئۆلۈك.

اُولك ülük («ا- ئىلىق» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۈلۈش، ئوق، ھەسسە، ئۈنچە.

الك ilik ئىلىك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك خەلقلىرى «يلك

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

yilik » دەيدۇ. ئوغۇزچىدىكى «ا ـ ئىپلىق » ھەرپى «ي ـ يا» دىن ئۆزگەرگەن.

اَمِكْ ǝmik ئېمىك ~ ئەمچەك. ئەرلەرنىڭ ئەمچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمِكْ ǝmik : اَمِكْ كُونْ *ǝmik kün* — ئىلىق كۈن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان، لېكىن ھارارىتى يۇقۇرى بولمىغان نەرسىلەرمۇ «اَمِكْ *ǝmik*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ǝnük ئارسلان (شىر) بالىسى. سىرتلان (يال بۆرە)، بۆرە ۋە ئىتنىڭ كۈچۈكلىرىمۇ «اَنُكْ *ǝnük*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ǝnük : كِرِتْلِكْ اَنُكِي *kiritlik ǝnüki* — ئاچقۇچ چىشلىرى.

اُبُلْ opal[①] ئوپال. بىر نەرسىنىڭ يۇرتىنىڭ نامى.

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. «ا ـ ئىپلىق» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەممىنى بىرو كىكىلمان ھەم بىسىم ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە «ا ـ ئىپلىق»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ سۆزگە «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا — بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇپ تەرەپتە بولۇپ، تا ھازىرغىچە «*opal*» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آتِلْ ətil ئېدىل (ۋولگا). قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا بۇلغار (كاسپى) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ؛ بىر تەرىپى رۇس ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

آتِلْ سُوِى آقا تُرُورْ
قَيا تُبِى قَقا تُرُورْ
بَلِيقْ تَلِيمْ بَقا تُرُورْ
كُولُونْكْ تَقِى كُشارُورْ

ətil suvï aka turur
kaya tüpi kaka turur
balïk təlim baka turur
kəlüŋ taki küxərür

[ئېدىل سۈيى ئېقىپ تۇرار،
قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار،
بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار،
كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار.]

ئېدىل دەرياسى تاغ قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا، دەريا سۈيىنىڭ تېشىشىدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەردە بېلىق ۋە پاقىلار كۆپەيمەكتە.

آغِلْ aoqïl ئېغىل. ئوغۇزلار قويىنىڭ قىغىنىمۇ «آغِل *aoqïl*»

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دەيدۇ. بۇ ئىككى چۈشەنچە بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىق-
تىن شۇنداق بولغان. بۇ ئەرەپلەرنىڭ يامغۇرنىمۇ، بۇلۇت-
نىمۇ «سَماء» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

اُغُلْ oqul ئوغۇل. ئۆز ئوغلى بولمىغان ھەرقانداق ئەركەك
بالىمۇ «اُغُلْ *oqul*» دېيىلىدۇ. بۇ اُغُلْ نا تِيرْ — *bu oqul*
nə tər بۇ ئوغۇل نىمە دەيدۇ؟ قائىدىگە خىلاپ ھالدا،
«ئەر» سۆزىنىڭ كۆپلۈگى «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدە قول-
لىنىلغىنىدەك، «اُغُلْ *oqul*» سۆزىنىڭ كۆپلۈگىمۇ «اُغْلانْ
oqlan» بولۇپ قالغان. ئەسلىدە «اُغُلْلارْ *oqullar*»
بولۇشى كېرەك ئىدى. «*oqlan*» ۋە «*ərən*» سۆزلىرى
بىرلىك ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

اُكِلْ ekil كۆپ. قىپچاقچە. اُكِلْ كِشي *ekil kixi* — كۆپ
كىشى.

آمُلْ amul قىمىرلىماي جىم تۇرغان نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ،
يۇمشاق تەبىئەتلىك يۇۋاش ئادەممۇ «آمُلْ *amul*» دېيى-
لىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَنْجا بَرْدِنْكْ اَىْ اُغُلْ
اَرْدِينْكْ مِنْدا اِنْجْ اَمُلْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَتِنْ اَمْدى سَنْ تونكول
قيلدينك ارسا قيلماغو

kanqa bardiŋ əy ooqul
ərdiŋ munda inq amul
attin əmdi sən tüŋül
kildiŋ ərsə kilmaoqu

[ئەي ئوغۇل. نەگە كەتتىڭ،
بۇ يەردە تىنچ - خاتىرجەم ئىدىڭ،
ئەمدى سەن ئاتتىن ئۈمىدىڭنى ئۈز.
قىلمايدىغان (ئىش)نى قىلىپ قويدۇڭ.]

بۇرۇن ئوزىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ياماللاپ كېتىپ، كېيىن تاشلاپ كەتكەن ئېتىنى ئىلىشقا كەلگەن بالىغا كايىپ، ئاتنى بەرمەسلىك ئۈچۈن شۇنداق دېيىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى: «مېنىڭ قېشىمدا تىنچ - ئامان، راھەت - پاراغەتتە ئىدىڭ. ھالىڭ ياخشى ئىدى، نېمىشقا مەندىن يۈز ئۆرۈدۈڭ» دېمەكچى.

اُبْم opüm يۇتۇم. بير اُبم مون *bir opüm mün* — بىر يۇتۇم شورپا.

آتِمْ :atim اَتِم اَر *atim ər* — ئاتقۇچى ئەر، ئوق ئېتىشقا ئۇستا ئادەم، مەرگەن.

اُرْم orum ئورۇم. بير ارم ات *bir orum ot* — بىر ئورۇم ئوت.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اُزُم üzüm ئۈزۈم.

آغِم aoqim : بِر آغِم يِير bir aoqim yər — بىر ئاتلاپلا ئۆستەڭگە چىققىلى بولىدىغان يەر.

اَقِم akim ئېقىم. بِر اَقِم سُوق bir akim suv — بىر ئېقىم سۇ.

اَكِم : əkim بِر اَكِم يِير bir əkim yər — بىر ئېكىم يەر، بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر.

اُكُم ügüm ئۈيۈم، توپ، دۆۋە. بِير اُكُم يَرْماق bir ügüm yarmak — بىر دۆۋە يارماق. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «م - m» ھەرپى ئورنىغا «ن - n» ھەرپىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلِم alim ئېلىم، ئېلىنىدىغان قەرز. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: اَلِيمچِي اَرْسْلان بِير يِمچِي سِجْغان - *alimqi arslan bərim*-*qi siqoqan* — ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان. ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تۆلىگۈچى قورققانلىقتىن چاشقانغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

اُلْم ölüm ئۆلۈم.

اَتَن atan ئاتان، ئاتان تۆگە. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اَتَنْ يُوكِي اَشْ بُلْسا اَچْقـا اَزْ كُرنُورْ — *atan yüki ax bolsa aqka az körünür* ئاتان يۈكى ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كورۇنەر.

اُچُنْ üqün ئۈچۈن. ئىش-ھەركەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرگۈچى ياردەمچى سۆز. سَنِنْكْ اُچُنْ كَلْدِمْ — *sənin üqün kəldim* سېنىڭ ئۈچۈن كەلدىم.

اِچِنْ iqin «ئوز ئىچىدە، ئوزئارا» دېگەن مەنىلەردىكى ياردەمچى سۆز. اُلارْ اِچِنْ اَيْتِشْدِيلَارْ — *olar iqin aytixdilar* ئۇلار ئىچىدىكىنى ئېيتىشتى، ئەپلەشتى.

اُدُنْ üdün ئۈدۈن. خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ «*üdün*» دېيىلىدۇ.①

اَذِنْ azin «باشقا، بولەك» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. چىگىلچە.

اَرَنْ : ərən اَرَنْ تُوزْ *ərən tüz* — تارازا (مىزان) يۇلتۇزىنىڭ نامى. ئاي مەنزىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

اَرَنْ ərən ئەرلەر. «ئەر» سۆزىنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان بىر خىل كوپلۈك شەكلى.

---

① ھازىر خوتەن (ئىلچى) دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەسلى نامى «*üdün*»، شۇڭا خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «于阗» دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان. كېيىنرەك «*üdün*» سۆزى «*hüdün*» تەلەپپۇز قىلىنىپ، بارا-بارا «خوتەن» بولۇپ كەتكەن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ارن aran (« ا - ئېلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېغىل، ئاران، قوتان.

ارن ərən ھەر نەرسىنىڭ ئەسكىسى، يامىنى. ئوغۇزچە. بىر سوز پارسچىدىن ئېلىنغانمىكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى خاراپ بولغان نەرسە پارسچىدا «ۋىران» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن كوپ ئارىلىشىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە تۈركى سوزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سوز- لەرنى ئىشلىتىدۇ، بۇ سوزمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.

ارن ərin ئېرىن، كالپۇك، لەۋ.

ازن uzun ئۇزۇن.

آژن azun (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى « ژ » بىلەن) دۇنيا. بۇ آژن — *bu azun* — بۇ دۇنيا. اُل آژن — *ol azun* ئۇ دۇنيا، ئاخىرەت. چىگىلچە.

آسن əsən ئېسەن. اسنمو سن *əsənmu sən* — ئېسەنمۇسەن؟ بۇ سوز «ساقلىق، سالامەتلىك» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. اسندا ايقك يوق *yok əvək əsəndə* — ئېسەن ئادەمدە ئالدىراش يوق. بۇ ماقال ئىش - ھەركەتتە ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىقنى ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

آسن əsin سەلكىن، يۇمشاق شامال.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أُشْن exün ئۇشنە، دولا.

آغَن aoqan: آغَنْ آرْ aoqan ər — خىلىك - خىلىك ئادەم، دىمە-
مدا گەپ قىلىدىغان ئادەم. بۇ سوز ئېيتىلىشتا ۋە مەنىدە
ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ.

أُغَن uoqan ھەرنىمىگە كۈچى يېتىدىغان، ھەممىگە قادىر، قۇدرەتلىك. أُغَنْ تَنْكْرِى uoqan təŋri — قۇدرەتلىك تەڭرى.

اِڤَن əvin ئۇرەن، ئۇرۇق.

اَقِن akin ئېقىن، سەل. تۈيۈقسىز كەلگەن سەل «مُنْدُزْ اَقِن munduz akin» دېيىلىدۇ. بۇ سوز كېچىكسى سەلدەك تۈيۈقسىز كەلگەن قوشۇنغىمۇ ئىشلىتىلىپ «اَقِنْجِى كَلْدِى akinqi kəldi» دېيىلىدۇ.

آكِن əgin دۇمبە، غول، دولا.

آكِن əkin ئېكىنلىك. ئوغۇزچە.

آكِن əgin ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى توت گەزلىك بىر خىل بوز. سۇۋار قەبىلىسى شۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق قىلىدۇ.

أُكْن ügün پۇل ياكى گۇل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تۈۋى. بىر يەرگە توپلانغان توپىمۇ «أُكْن تَبْرَاق ügün toprak» دېيىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آلِنْ alīn پىشانە، ماڭلاي.

آلِنْ alīn تاغنىڭ دوقىسى.

اُلُنْ ulun باشاقسىز ئوق.

بۇ باپتىكى مۇزائەفلەر

اُبُبْ өpüp ھوپۇپ. بۇ «اُبْكُكْ»ـمۇ өpküük دېيىلىدۇ.

أَكَكْ əkək : أَكَكْ اِشْلارْ əkək ixlər —بۇزۇق خوتۇن.

اُكَكْ ükək تاۋۇت، ساندۇق.

اُكَكْ ükək قاراۋۇل تۇرا. ئۇرۇش ئۈچۈن شەھەر سېپىلى ئۈستىگە سېلىنغان قورۇق تام.

اِلَلْ iləl خوش. لەۋەي. خاقانىيە شىۋىسىدە بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاپ بەرگەندە ئىپتىلىدىغان سوز.

بۇ باپتىكى مسالار

آاتْ āt ئات، ئىسىم.

آاتْ āt لەقەم، ئۇنۋان. بَكْ اَنكارْ آاتْ يِيرْدي —bəg aŋar

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

āt bərdi بەگ ئاڭا ئۇنۋان بەردى. قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «اتْلِغْ *atliq*» دېيىلىدۇ.

آجْ āq ئاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: آجْ نا يِماسْ تُقْ نا تِيماسْ *āq nə yəmas tok nə təmas* — ئاچ نېمە يېمەس، توق نېمە دېمەس. ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ.

آذْ āz يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قول ھۈنەر بۇيۇملىرى. بۇ سوز بەزىدە قىسقارتىلىپ «اَذْ *az*» مۇ دېيىلىدۇ. تۇغرىسى شۇ. آذْكُو آذْ *əzgü az* — ياخشى ئىشلەنگەن بۇيۇم.

آذْ āz ياخشىلىق بەلگىسى، ياخشى كۆڭۈل. اِكْلِكْ تُتْرغِى آذْ بُلُورْ *iglig tutruqi āz bolur* — ئاغرىقنىڭ ۋەسىيىتى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. بۇ كېسەل ياتقان كىشىنى ۋەسىيەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ماقال.

آرْ ār : آرْ بُرِى *ār bəri* — سىرتلان (يال بورە). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُرُبْ نَجُكْ قَجْمَذِنْكْ

يَمْرْ سِقِنْ كَجْمَذِنْكْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

تَڤارِنْكْنِى سَجْمَدِنْكْ

يِسُونْ سَنى آار بُرى

korüp nəqük kaqmadiŋ

yamar suvïn kəqmədiŋ

tavariŋni saqmadiŋ

yəsün səni ār bori

[كورۈپ نېچۈك قاچمىدىڭ،

يامار سۈيىن كەچمىدىڭ،

تاۋرىڭنى چاچمىدىڭ،

يەسۈن سېنى يال بۆرە.]

يېڭىلىپ تۇتقۇن قىلىنغان كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ: مېنى كۆرۈپلا نېمىشقا قاچمىدىڭ؟ نېمىشقا يامار سۈيىنى كەچمىدىڭ؟ نېمىشقا ماللىرىڭنى چېچىۋېتىپ، جېنىڭنى قۇتۇلدۇرمىدىڭ؟ ئەمدى سېنى سىرتلان يېسۇن.

آرْ ār : آرْ نانْكْ *ār naŋ* — پور رەڭ نەرسە. گايىدا! قوشۇمچە قوشۇلۇپ «آرْسِلْ» «*arsal*①» مۇ دېيىلىدۇ.

آزْ āz ئاز. آزْ نانْكْ *āz naŋ* — ئاز نەرسە.

آزْ āz ئەرس، ئاق سوسەر. بۇ سۆز «س» - «s» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ توغرا.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «آرْسِلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالايىمىك ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ «*arsal*» دەپ ئالدۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اِازْ īz ئىز. يەردە ۋە تېرىدە ئۇزۇنىسىغا قالغان سىزىق.

اُزْ oz : قِزِلْ اُزْ kizil oz — قىزىل ئوز. قەشقەر تاغلىرىدىكى
بىر قىشلاق①.

آاسْ ās ئەرس، ئاق سوسەر. «ز - z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ.
چورىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آاشْ āx ئاش، غىزا. كونەلگۈمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَيَقْ آشلا
ayak axla — ئاياقا ئاش سال.

آاغْ āoj ئاغ، چاتارا، چات. يُوزْ اَتْ مَنِكْ اَغْدِنْ كَجْتِي
yüz at mənin aoqdïn kəqti — مېنىڭ چاتارامدىن يۈز
ئات ئۆتتى. بارماقلارنىڭ ئارىلىقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

آاڤْ āv ئوۋ. بَكْ اَڤْقا جِقْتِي bəg avka qikti — بەگ ئوۋغا چىقتى.

اُڤْ ov ئوي («ا - ئېلىف»نى يۇمشىتىپ قىسقا تەلەپپۇز قىلسا،
تېخىمۇ چىرايلىق چىقىدۇ).

آاقْ āk ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلە
لىرى ئاق بوز ئاتنى «آاقْ آتْ āk at — ئاق ئات» دەيدۇ.

آاقْ āk : آاقْ سَقالْ آرْ āk sakal ər — ئاق ساقال ئادەم،
چاچ - ساقىلى ئاقارغان كىشى. ئوغۇزچە.

---

① بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا
بولۇپ، ھازىر «قىزىل ئوي kizil oy» دەپ ئاتىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آاقْ ساى āk say ئاقساي. بىر يەرنىڭ نامى.

آاقْ تَراك āk tərək ئاقتېرەك. ياغما ئېلىدە «اِلا ila — ئىلى» دەرياسىدىكى بىر كېچىك.

آاَلْ āl خانلار بايراق قىلىشقا. ئەمەلدارلار ئېگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھال رەڭ يىپەك رەخت. ئاچ قىزىل رەڭمۇ «آاَل āl — ھال» دېيىلىدۇ.

آاَلْ āl ھىلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: آلِينْ آرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ اِيقْ تُتْماسْ — ālïn arslan tutar küqin uyuk tutmas ھىلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس. ھىلە بىلەن ئارسلاننى تۇتقىلى بولىدۇ، كۈچ بىلەن كۆكتاتلىقتىكى قارانچۇقنىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال كۈچ يەتمىگەندە، ھىلە-تەدبىر ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

آَلا ala ئالا، پېسە ئادەم. آَلا آتْ ala at — ئالا ئات. بَاكْ خانْقا آَلا بُلْدِى — bəg hanka ala boldi بەگ خانغا ئالىلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

آَلا ala ئالا. پەرغانىگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ نامى. آَلا يِغاجْ — ala yïqaq ئالاياغاچ. چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ باپنىڭ باشقا بىر تۈرى

آايْ *āy* ئـاي. تولُنْ آاىْ *tolun āy* —— تـولـۇن ئاي.

آاىْ *āy* ئاي. ئۇتتۇز كۈندىن ئىبارەت ۋاقىت. شېئىردا مۇن-
داق كەلگەن:

قِشْقا اتِنْ كَلْسا قَلي قُتْلُغْ ياىْ
تُنْ كُنْ كَجا اَلْقِنُورْ اُذْلَكْ بِلا آاىْ

kïxka ətin kəlsə kali kutluoq yay
tün kün kəqə alkïnur əzlək bilə āy

[قىشقا راسلان كېلىش بىلەن قۇتلۇق ياز،
تۈن-كۈن كېچىپ تۈگەيدۇ زامان بىلەن ئاي.]

قۇتلۇق ياز كېلىشى بىلەنلا قىشقا تەييارلىق قىل،
چۈنكى كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاي ۋە
زامانمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بىر ئايلىق ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئاينىڭ دەۋر قىلىشى
بىلەن ھېساپلانغاچقا، يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىر بولۇكىمۇ
«آاىْ *āy* —— ئاي» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:
آاىْ تُلُونْ بُلْسا اِلْكِنْ اِمْلامَسْ —— *āy tolun bolsa əlkin imləməs*
تـولـۇن ئـاي قول بـىلـەن كـۆرسىتىل-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

مەس. چۈنكى ئۇنى كوزى ئوچۇق ھەممە ئادەم كورەلەيدۇ. بۇ ماقال ھەربىر مەشھۇر نەرسىگىمۇ تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ باپتىكى مەنقۇسلار

آوُتْ awut ئوچ، ئوچۇم. «آذُتْ» *azut* مۇ دېيىلىدۇ.

اُوتْ uwut ئۇۋات ~ ئۇيات. ھايا. «اُڤُتْ» *uvut* مۇ دېيىلىدۇ.

اَوَتْ əwət توغرا، ماقۇل. «اَڤَتْ» *əvət* مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ڤ - *v*» ھەرپى ھەرقانداق ئورۇندا «و - *w*»غا ئالمىشىشى مۇمكىن. خۇددى «پەيغەمبەر» ياكى «ئەلچى» مەنىسىدىكى «يَلاوَجْ» *yalawaq* سۆزىنىڭ «يَلاڤَجْ» «*yalavaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. «ياۋا پىياز» دىگەن ئىبارىدىكى «يَڤا» *yava* ۋە «يوا» *yawa* سۆز- لىرىمۇ شۇنداق. سايرام (ئىسپىجاپ) تىلىدا «دەرەخ» مەنىسىدىكى «اَاوُن» *awun* سۆزىمۇ شۇنداق. «دانە» مەنىسىدە كېلىدىغان «اَوِنْ» *əwin* ۋە «اَڤِنْ» *əvin* سۆزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ باپتىكى «ى-يا» بىلەن كەلگەن سوزلەر

اُيُز өyəz بىر خىل پاشا. ئۇغۇزچە.

آيِغ ayïoq ئىيىق. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما تىللىرىدا «اَذِغ *aziq*» دېيىلىدۇ.

آيِغ ayïoq «نەقەدەر، نىمىدىگەن، نە قاتارلىق» دىگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان ياردەمچى سوز. «آيِغ اَذْكُو *ayïoq əzgü* — نىمىدىگەن ياخشى»، «آيِغ يَفُزْ نَانْكْ *ayïoq yavuz nəŋ* — نىمىدىگەن ياۋۇز نەرسە» دېيىلىدۇ. بۇ سوز «ياخشى» ۋە «ياۋۇز» دىگەنگە ئوخشاش سوز-لەرنى تەكىتلەپ كورسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

آيَقْ ayak ئاياق. قاچا. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ. ئۇلار مۇنداق نەرسىنى «جَنَقْ *qanak*» دەيدۇ.

آيَقْ ayak ئاياق، پۇت. «اَذَقْ *azak*»مۇ دېيىلىدۇ.

آيِقْ ayïk ۋەدە. آنِكْ مَنْكا آيِقِي بار *aniŋ maŋa ayïkï bar* — ئۇنىڭ ماڭا ۋەدىسى بار.

اُيُقْ uyuk بەلگە. قارانچۇق، قارا؛ شەپە. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بَرْدِی اَرَنْ قُنُقْ کُرُبْ قُتْقَا سُقَارْ
قَلْدِی یَفُزْ اُیُقْ کُرُبْ اَفْنِی یِقَارْ

bardï ərən konuk kørüp kutka sokar
kaldï yavuz uyuk kørüp əvni yïkar

[مېھمان كەلسە، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كورسە، ئۆينى چۇۋار پەسلەر قالدى.]

بىر مېھمان كەلسە، ئۇنى بەخت ۋە دۆلەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر ئۆلۈپ كەتتى، چولدىكى بىر قارىنى كۆرسە، مېھمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ، كىگىز ئۆينى چۇۋۇيدىغان ئەسكىلەر قالدى.

اُیُكْ üyük دۆۋە، تۆپە. يەردىن كۆتىرىلىپ تۇرغان ئېگىزلىك. ئۇغۇزچە.

اُیُكْ üyük: اُیُكْ یِیرْ *üyük yər* —— دەسسەش بىلەن پېتىپ قالىدىغان ۋە ئاياقنى تارتىپ چىقىرىش تەس بولغان قۇملۇق، پېتىق يەر.

اِیكْ ik يىك. «یِیك *yik*»مۇ دېيىلىدۇ.

اُیُنْ oyun ئويۇن.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

بۇ باپتىكى ھەرپى ئەللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سوزلەر

آيا aya ئالقان.

أيا uya ئۇۋا، قۇش ئۇۋىسى، چاڭگا.

أيا uya قېرىنداش، تۇققان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَفَرْ اجُنْ تَنْكَرِى اَذْلَمَذِبْ

اُيا قَدَشْ اغْلِنِى جِنْلا بغَارْ

tavar üqün təŋri əžləməžip

uya kadax ooʁlïnï qïnla booʁar

[تاۋار ئۈچۈن تەڭرىنى يادىغا كەلتۈرمەي؛

ئۇرۇق - تۇققىنىنىڭ ئوغلىنى راستىنلا بوغىدۇ.]

قېرىنداشلار ئارىسىدىكى رەھىمسىزلىكنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مال ۋە دۇنيا ئۈچۈن تەڭرىدىن تەپ تارتماي، بىر تۇققانىنىڭ بالىسىنىمۇ بوغۇۋېتىدۇ.

بۇ باپتىكى تۇت ھەرپلىكلەر

آبا aba ئاپا، ئانا. ئوغۇزچە. قارلۇق تۈركمەنلىرى بۇ سوزنى قاتتىق «ب - p» بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آبا aba («ا - ئېلىپ» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېيىق. قىپچاقچە.

آبا aba دادا، ئاتا. تۈبۈتچە. بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەپچىدىن قالغان بولسا كېرەك. ئۇلار يەمەندىن تۈرك يۇرتىغا قېچىپ كېلىپ، يەرلىشىپ قالغان «ثابت» sabit نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.

آبا aba: آبا بَشي aba baxi — تاغلاردا ئۈسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پىلىگىدە تىكىنى بار ئۆت. تاغلىقلار ئۇنى يەيدۇ.

آبي abi ئابى. ئەرلەر ئىسمى.

أبا oba قەبىلە. ئوغۇزچە.

أبو upu ئۇپا.

آتا ata ئاتا، دادا.

آتا ata: آتاساغون atasaƣun — تېۋىپ.

آجا aqa ئاچا، ھەدە، ئېگىچە. بۇ سۆز «آكا» aga مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ج - q» ھەرپى «ك»دىن ئۆزگەرگەن. پارسچىدىمۇ «جرم» نى «كرم»، «جنبد»نى «كنبد» دەپ سۆزلىگەنگە ئوخشاش.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آجي aqi ياشانغان خوتۇن. بارسغانچە.

اُجا uqa ئۇچا، دۈمبە.

اِجي iqi ئاكا. ياشتا چوڭ بولغان ئەر قېرىنداش.

اُذو uzu توپە، دوڭ. قۇم دۆۋىسى «قُمْ اُذو *kum uzu*» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ يۇرتىدىكى بىر شەھەرمۇ «اُذو كَنْدْ *uzu kənd* — ئۇزۇكەنت» دېيىلىدۇ.

اُذو uzu ئۇدا، ئارقا. «مَنْ اَنِنْكْ اُذو كَلْدِمْ *mən aniŋ uzu kəldim* — مەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەلدىم». شۇنىڭدەك «مَنْ سَنِنْكْ اُذو بَرْدِمْ *mən səniŋ uzu bardïm* — مەن سېنىڭ كەينىڭدىن ماڭدىم، مەن ساڭا ئەگىشىپ باردىم» دېيىلىدۇ.

اِذي izi ئىگە. «اِذِمْ نا تِيرْ *izim nə tər* — ئىگەم نېمە دەر؟» تەڭرىمۇ «اِذي *izi*» دېيىلىدۇ. «اِذِمِزْ يَرْلِغي *izimiz yarlïqï* — تەڭرىمىزنىڭ يارلىقى».

آرا ara ئارا. «كِشِي اَرا كِرْدِمْ *kixi ara kirdim* — خەلق ئارىسىغا كىردىم».

آري ari ھەرە. بۇ سۆز ئەرەپچىگە ئۆتۈشۈپ كىرگەن. ئەرەپلەر

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

هەسەلنى «اَرى *ari*» دەيدۇ. تۈركى تىلدا بۇ سوز هەسەل هەرىسىنى بىلدۈرىدۇ. چىگىل تۈركلىرى هەسەلنى «اَرى يَغى *ari yaqï* — هەرە يېغى» دەيدۇ.

اُورُو oru ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە-لەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا.

اُرى uri ئۈر - ئۈر، چۇقان، سۈرەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُرى قُبسا اُغُش اَقلشُور يَغي كَلْسا اِمرَم تَبرشُور — *uri kopsa ooqux aklïxur yaoqï kəlsə imrəm təbrəxür*

سۈرەن چىقسا، ئۇرۇق - تۇققان جەملىشەر، يېغا كەلسە، خەلق تويى تەۋرىشەر. بىر چۇقان كوتىرىلسە، ئۇرۇق-تۇققانلار ياردەم بېرىش ئۈچۈن توپلىنىدۇ؛ دۈشمەن كەلسە، خەلق تويى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. بۇ ماقال ئىشلاردا سەگەك-لىك ۋە هەمدەملىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُرى uri ئوغۇل بالا، ئەر جەمەت. اُرى اُوغلان *uri ooqlan* — ئوغۇل باللار.

اَزُو azu يا، ياكى. ئىككى نەرسىدىن بىرىنى تاللىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سوز. اُزُوم يِيكِل اَزُو قاغُون يِيكِل *üzüm yəgil azu kaoqun yəgil* — ئۈزۈم يەگىن يا قوغۇن يېگىن. بۇ سوز تەكرار سوراق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كَلْرمو

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

سَن اَزُو بَرِيرْمُوسَن — *kələrmusən azu barirmusən*

كېلەمسەن يا كېتەمسەن؟

اُزا oza ئـوزا، ئـوزاقى، ئـوتكەنكى. اُزاقى بِـلْكا اَنْجا اَيْمِش

— *ozaki bilgə anqa aymix* ئۆتكەن ئالىملار شۇنداق

دېگەن. شېردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِى اُزا اَرَنْلار
اَرْدَمْ بَكِى بِلِكْ تاغ
اَيْدِى اُكْش اُكْتلار
كُنْكْلُمْ بـلر اَنكَر ساغ

ərdi oza ərənlər
ərdəm bəgi bilik taq
aydi ü'tüx ügütlər
kəŋlüm bolur aŋar saq

[ئۆتمۈشتە (شۇنداق) ئادەملەر بار ئىدى:
(ئۇلار) تاغدەك بىلىملىك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئىدى.
(ئۇلار) نۇرغۇن ئۈگۈت - نەسىھەتلەرنى ئېيتتى.
ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆڭلۈم ئېچىلىپ كېتىدۇ.]

بۇرۇنقى زامانلاردا ئىلىم، ھىكمەت ۋە پەزىلەت ئىگىلىرى
بار ئىدى. ئۇلار جىق ئۈگۈت - نەسىھەتلەرنى ئېيتقان ئىدى.
بۇ ئۈگۈت - نەسىھەتلەرنى ئەسلىسەم، كۆڭلۈم يايراپ كېتىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

أزي ɵzi ئوزه. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ يول. چىگىلچە.

ازي izi ئىسەن. كېلەر يىلدىن كېيىنكى يىل. ئَرقىنْ ازي arkin izi — ئىسەن.

آشو axu رۇشا، قىزىل توپا.

آغو aƣu ئوغا، زەھەر.

آغي aƣi يىپەك رەخت. اَغيجي aƣiqi — يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى. خەزىنىچى.

آقا ava ئاھ ـ ئۇھ. ئاھ ئۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق. ئەرەپ- لەرنىڭ «واوَيلي» دىگەن سوزىگە ئوخشاش. كىشى بىر يېرى ئاغرىسا، «اَقا اَقا ava ava — ئاھ ـ ئۇھ» دەيدۇ.

اُقا uva بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغاق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغاقلىق ئۈچۈن يېيىلىدۇ.

اِقا iva ئىمۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇغى.

آقي aki سەخى، قولى ئوچۇق.

آقي aki ئاقلانغان، تازا. اَقي يَغاقْ aki yaƣak — ماك بولغان، پوستى ئاجرالغان ياڭاق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آكا əgə ئېگىچە، ئاچا، ھەدە. ئوغۇزلار بۇنى «آزا aza» دەيدۇ.

ئۇكا ogə تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداڭ. ئاددى خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى - سال كىشىلەرگە بېرىلگەن، تېگىمىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق. بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان: زۇلقەرنەيىن چىنىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى ياشلاردىن تەركىپ تاپ- قان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىنىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەيىنگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، خاقان ياشان- غان ۋە تەجرىبىلىك مەنىسىدىكى «ئۇكا ogə» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۇكەنمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەيىننىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەيىن ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىگىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سېلىنغان ھەميانىنى بېلىگە ئېسىۋالغان ئىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە توكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر - بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «آلتون قان altun kan — ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا شۇ جايدىكى

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كوچمەن تۈرك خەلق- لىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەيىن شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كې- يىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھ تۈزگەن.

آلا ala ئالا، بەدىنىدە ئېقى بار ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشِي آلاسِي اِجْتِنْ يِلْقِي آلاسِي تَشْتِينْ —*kixi alasi iqtin yilki alasi taxtin* ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھاي- ۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا. بۇ ماقال يېقىملىق كورۈنۈپ، دىلىدىكى يامان نىيىتىنى يوشۇرغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

آلا ala «ئاستا، ئالدىرىماي» دېگەن مەنىلەرنى بىرىدىغان يار- دەمچى سوز. آلا آلا *ala ala* — ئاستا-ئاستا. بۇ سوزگە «ك-*k*» بىلەن «ل-*l*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ، «آلاكِلْ *alakil*»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلا ula چۈلدە يول كورسىتىدىغان بەلگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلا بُلْسا يُولْ اَزْماسْ بِلِكْ بُلْسا سُوزْ يَزْماسْ — *ula bolsa yol azmas bilik bolsa soz yazmas* بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا، سوزدىن قايماس. چوللەردە يول كورسىتىدىغان بەلگە بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا، سوزدە يېڭىلىشمايدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

اِلا ila ئىلى. بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا
تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىل-
لەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.

اِلِي ili : اِلِي قَبُغْ — *ili kapuoq* ئىلىقلىق قوۋۇق، تاقاق
بىلەن ئېتىلگەن ئىشىك.

أُما uma ئانا. تۈبۈتچە. بۇ سوز ئۇلارغا ئەرەبلەردىن قالغان
بولسا كېرەك.

أُما uma ئۈيگە كەلگەن مېھمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:
أُما كَلْسا قُتْ كَلِيرْ — *uma kəlsə kut kəlir* — مېھمان
كەلسە، قۇت كېلەر. مېھمان بىلەن تەڭلا بەرىكەت كېلىدۇ،
مېھمان ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. ئۇنى ئېغىر ئالغۇلۇق
ئەمەس. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلِي يَرْلِغ بابْ يُنْجِخ اُما
كَلْدُرْ انُق بِلْمِيشْ اَشِغْ تُتْما اُما

kəlsə kali yarliq bolup yunqiq uma
kəldür anuk bolmix axiq tutma uma

[(ساڭا) يوقسۇل بىر مېھمان ھاجىتى چۈشۈپ كېلىپ قالسا،
تەييار بولغان ئاشنى (ئالدىغا) كەلتۈر، ئۇنى كۈتتۈرمە.]

ھالى پەرىشان، كوڭلى يېرىم بىر مۇساپىر كەلگىنە-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

دە، تەييار بولغان تامغىڭنى دەرھال ئالدىنا · قوي، كىچىكتۈرمە.

آنا ana ئانا.

اِني ini ئىنى. ياشتا كىچىك ئەر قېرىنداش.

بۇ باپتىكى غۇننىلىكلەر

آنكِتْ aŋit ھاڭگىت ~ ھاڭقىت. ئۆدەككە ئوخشاپراق كېتىدىغان قىزغۇچ قۇش.

آنكُتْ aŋut پەركا، شاراپ پەركاسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُرْتْ كِچُكْ بُلْسا اَنْكُتْ بَدُكْ اُرْ — *yurt kiqüg bolsa aŋut bədük ur* قاچىنىڭ ئاغزى كىچىك بولسا، پەر-كانىڭ چوڭىنى قوي. بۇ ماقال كىشىلەر ئالدىدا كىچىك ئىشنى يوغان قىلىپ كۆرسىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

آنكَرْ aŋar ئاڭا، ئۇنىڭغا. اَنكَرْ اَيْدِمْ *aŋar aydïm* — ئاڭا ئېيتتىم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِمْ اَنكَرْ ساقْلِكْ

بِزْنِي تَبا نا اَلْكْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

كَجْتِنْكْ بَلزِى كارِكْ
قِرْلارْ اَذِزْ باذُكْ

aydïm aŋar səvük
bizni taba nə əlük
*kəqtiŋ yazï*① *kərik*
kïrlar əziz bəzük

[ئۇنىڭغا ئېيتتىم: سۆيۈملۈگۈم،
بىزنىڭ تەرەپكە كەلگ يېزىق
ۋە ئېگىز-بۈيۈك قىرلارنى
كېچىپ قانداقمۇ (كەلگەنسەن)؟]

سۆيگىنىمنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:
ئەي سۆيۈملۈگۈم، شۇنچە كەڭ داللارنى كېزىپ، ئېگىز
تاغلاردىن ئېشىپ بىز تەرەپكە قانداق كەلدىڭ؟

اُنْكُرْ oŋür ئۆڭكۈر، غار.

اِنْكِرْ iŋir ئىمىر-چىمىر. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئوتتۇرا
قوشۇلمىسى. ئوغۇزلار بۇنى «اِمِرْ *imir*» دەيدۇ.

آنْكِزْ aŋiz ئېگىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەر-

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَازى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ،
بېسىم ئاتالاي بۇنى توغرىسى «يازى» دەپ ئىزاھلىغان. بىز
شۇنى توغرا تاپتۇق.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

نىڭ ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەردە قالغان تۆپچەك-
لەرى.

اِنكَسْ iŋəs ھاڭۋاقتى. اِنكَسْ كِشِي *iŋəs kixi* — يېڭىيا-
چىدەك ئۇياق-بۇياققا قاراپ ماڭىدىغان كىشى.

آنكِلْ aŋil ھاللاك. آنكِلْ اَجْق قَبْغْ *aŋil aquk kapuoq* —
ھاللاك ئۇچۇق قوۋۇق.

اُنكِنْ ɵŋin باشقىسىنى. بۇ آتّا اُنكِنْ كَلْدُرْ *bu attan* —
ɵŋin kəldür بۇ ئاتتىن باشقىسىنى كەلتۈر.

مۇجەررەت[1] باپلىرى تۈگىدى.

① مۇجەررەت — ئوشۇقچە ھەرپلىرى بولمىغان سۆزلەر.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

ئوشۇقچە ھەرپلىكلەر باپلىرى

اَفْـعَـلْ əf’əl شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرْمُتْ armut ئامۇت.

اَرْتُجْ artuq ئارتۇچ، ئارتۇش دەرىخى. قەشقەردە ئارتۇچ
ناملىق ئىككى يۇرت بار.

اُجْلُجْ üqlüq توشقان تۇزىقى. ئۇچلىرى بىر تومۇرگە بەكە-
تىلگەن ئۈچ تال چىۋىقتىن قۇرۇلىدۇ.

اُذْغُجْ ozoquq يالقۇن، ئوتقاش.

اَرْغُجْ aroquq ئازدۇرغۇچ. كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان، ئازدۇرى-
دىغان نەرسىلەر. اَرْغُجْ اَژُنْ *aroquq azun* — قايمۇقتۇر-
غۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا.

اَرْكَجْ ərkəq ئەركەچ. بىر ياشلىق تېكە. ماقالدا مۇنداق كەل-

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

گەن: اَرْكَجْ اَتي اَمْ بُلُورْ اَجْكُو اَتي يَلْ بُلُورْ — ərkəq
əti əm bolur əqkü əti yəl① bolur ئەركەچ گوشى
ئەم بولار، ئۆچكە گوشى يەل بولار.

اُرْكُجْ orküq ئۆركەش. سُوْقْ اُرْكُجْلَنْدِي — suv orküqləndi
سۇ ئۆركەشلەندى.

اُرْكُجْ orgüq ئۆرۈمە چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئۆرۈمە چېچى.

اُرْكُجْ orküq تومۇر ئۆچاق. ئۆچئاياق.

اَذْغِرْ azoqir ئايغىر.

اُلْكَرْ ülkər ئۈكەر يۇلتۇز. جەڭلەردە «اُلْكَرْ جِرِكْ ülkər
qərik» دېيىلىدىغان بىر ھىيلە بار: ئەسكەرلەر ھەر
تەرەپتىن توپ-توپى بىلەن يىغىلىدۇ؛ بىر توپى ئىلگىرىد-
لەش بىلەن باشقىلىرىمۇ ئۇنىڭغا سوگدىشىپ ئىلگىرىلەيدۇ.
بۇ ھىيلە قوللىنىلغاندا، يېڭىلىش بەك ئاز بولىدۇ.

اَرْوُزْ ərvüz ئەرۋۈز. ئەرلەر ئىسمى.

اَرْكُزْ ərgüz ئەگۈز. اَرْكُزْ سُوْقْ suv ərgüz — ئەگۈز سۈيى.
ئەتىيازدا قار ۋە مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان
سۇ. شېىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سوز «يَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىزچە
فەتھە بولغىنى توغرا، چۈنكى بۇ سوز تىلىمىزدا ھازىرمۇ
«يەل» دېيىلىدۇ.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

يَايْ بَرُوپَنْ اَرْكُزِي
اَقْتِي اَقِنْ مُنْدُزِي
تُغْدِي يَرُقْ يُلْدُوزِي
تِنْگْلَا سُوزُمْ كُلْكُوسُزْ

yay barupan ərgüzi
aktï akïn munduzï
tuoqdï yaruk yulduzï
tïŋla səzüm külküsüz

[باھار كېتىش بىلەن ئەگۈز (سۇلار)،
كەلكۈن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
سوزۇمنى كۇلمەستىن ئاڭلا.]

ئەتىياز تېگى يورىدى، مۇزلار ئېرىپ، قاتتىق سەل-
دەك ئاقتى، تاڭ يۇلتۇزى نۇر چېچىپ چىقتى، ئاجايىپ
سوزۇمنى كۇلمەستىن ئاڭلا.

اُكْسُزْ øgsüz ئۆكسۈز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم. بۇ سوز
«ئەقىل ۋە ئۇقۇم» مەنىسىدىكى «اُكْ» øg دىگەن يىل-
تىزدىن كەلگەن.

اُتَمِشْ øtəmix ئۆتەمىش. ئەرلەر ئىسمى.

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn

آذِرْش ažrix ئارىش، ئىككىگە ئايرىلغان يولنىڭ بىشى؛ ئاچال.

اذرش ožrüx تاللىۋىلىش. تاللىۋىلىش ئىختىيارى.

آذِغْش ažoqix ئازغىش. بىر يەرنىڭ نامى.

اُذْكِشْ ožgix «اوزجند ožqənd — ئۆزكەنت»تە ياشايدىغان
بىر تۈرك ئايمىغى. بۇ سوز ئەسلى «اُكْذِشْ ogžix» بولۇپ،
ھەرپلەر ئالماشقان.

اَرْتِشْ ərtix ئېرتىش. «يَماكْ yəmək» دالالىرىدىكى بىر
دەريانىڭ نامى. بىرقانچە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى
بىر كولگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا «ارْتِشْ سوڤِي ərtix suvi»
دېيىلىدۇ. بۇ سوز «اَرْتِشْماكْ ərtixmək» دىگەن مەستەر-
نىڭ تومۇرى «اَرْتِشْ ərtix»تىن ئېلىنغان بولۇپ، «سۇدىن
تېز ئوتۇشتە مەن بىلەن بەسلەش، قېنى، كىم تېز ئوتىدۇ»
دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

اِرْتَشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۇرۇشتۇرۇش. بىرەر ئىش توغرى-
سىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس - مۇنازىرە. اِرْتَشْ
قُبْدِي irtəx kopdi — بەس - مۇنازىرە كوتىرىلدى.

اَرْقِشْ arkix كارۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يِراقْ يِيرْ سافِنْ

PDF 文件使用 "pdfFactory Pro" 试用版本创建 www.fineprint.cn